

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BİZANS DEVLETİNDE ZİRAAT
(IX.-X. Yüzyıl)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
HAZIRLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY
TOLAN**

Öner

**ELAZİĞ
2006**

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

BİZANS DEVLETİNDE ZİRAAT
(IX.-X. Yüzyıl)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Bizans Devletinde Ziraat (IX.-X. Yüzyıl)

Öner TOLAN

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Zirai mesele, iki farklı açıdan kendini ortaya koyar. Hukuki açı diyebileceğimiz birinci boyut arazi mülkiyetiyle alakalıdır. Diğer ekonomik açıdır. Diğer bir deyişle, zirai üretimin doğası ve şartlarıyla ilgilidir. Bunlardan ikincisi en az bilinen boyuttur. İkincisi içinde sanılanın aksine çok az bilgi mevcuttur.

Arazi mülkiyetiyle alakalı olarak, imparatorluğun ilk dönemlerinde büyük arazi sahiplerinin elinde toplanmış olan arazi, tasvir kırıcı dönemde çiftçiler ve köylü toplulukları arasında bölünmüş görünmektedir. Daha sonra eski geniş malikâne sistemine dönüş vuku bulmuştur. I. Romanos Lecapenos döneminden II. Basileios dönemine kadar, imparatorlar tarafından gayretle sürdürülen küçük mülkiyeti koruma mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Bizans toplumu, son iki yüzyıllık tarihi boyunca sürekli feodalleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ziraat, Köylü, Feodalizm

SUMMARY

Masters Thesis

Agriculture in the Byzantine Empire (IX.-X. Centuries)

Öner TOLAN

The University of Firat

The Institute of Social Science

The Department of History

The agricultural question presents itself under a double aspect. The one, which one might call the legal aspect, concerns the form of land tenure. The other is the economic aspect, in other words, the nature and the conditions of agricultural production. Of these two aspects the latter is one of the most obscure; but even as to the first there is much less information than is generally supposed.

About the first aspect, concentrated at first in the hands of great landowners in the early days of the Empire, the land is seen, in the time of the Iconoclasts, to be divided between the agriculturists and the peasant communities; later there is a reversion to the earlier system of large estates. The struggle for the protection of small holdings, which was carried on vigorously from the days of Romanus I Lecapenus to those of Basil II, finally ended in failure. Consequently, during the last two centuries of its existence Byzantine society became heavily feudalized.

Key Words: Agriculture, Peasant, Feudalism

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
SUMMARY.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
KONU VE KAYNAKLAR.....	X

GİRİŞ

1. İktisat ve Ziraat.....	1
2. IX. Yüzyıla Kadar Bizans Devleti.....	5
3. IX.-X. Yüzyılda Bizans Devleti.....	11
4. Bizans Devletinin Zirai Politikası.....	21

BİRİNCİ BÖLÜM

ZİRAATIN UNSURLARI

1. Arazi.....	26
1. 1. Balkanlar.....	27
1. 2. Anadolu.....	32
1. 3. Adalar.....	37
2. Üretici.....	39
3. Zirai Donanım.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM

1. Ziraat Teknikleri.....	50
2. Ürünler.....	57
3. Üretimin Sosyal Örgütü.....	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TOPRAK MÜLKİYETİ

1. Erken Bizans Döneminde Toprak Mülkiyeti.....	66
2. IX.-X. Yüzyıl Toprak Mülkiyeti.....	74
3. Bizans Feodalizmi.....	83
SONUÇ.....	88
KAYNAKLAR.....	91
EKLER.....	97
ÖZGEÇMİŞ.....	106

ÖNSÖZ

Zirai üretimin özellikle sanayi devrimi öncesi toplumların hayatındaki yeri tartışılmaz derecede büyük bir öneme sahiptir. Aynı şekilde Ortaçağda da, devletlerin refahı açısından mali, askeri ve sosyal olarak, ziraat çok daha hayati bir önem arz etmekteydi çünkü devlet vergisini ve askerini kırsal nüfus tarafından işlenen topraktan sağlıyordu. Devletin sağlam temeller üzerine bina edilmiş bir zirai üretim sistemine sahip olması demek, aynı şekilde sağlam bir mali ve askeri teşkilata da sahip olması demektir. Sağlam bir mali teşkilata dayanan dirayetli bir ordunun, devlet gücünün en önemli göstergesi olarak kabul edildiği bir dönemde, toprağın en verimli şekilde ve özellikle devlet menfaati için kullanılması aynı zamanda devletin bekasını sağlayan yegâne unsurlardan biriydi.

Bizans devleti de batı ile yollarını ayırdıktan sonra geçirdiği bir iç yenilenmenin sonucu olarak mali durumunu -ki bunun başında ziraat geliyordu- düzeltmiş ve bu sayede daha uzun bir süre ayakta kalabilmişti. VII. yüzyılda temelleri atılan bu yeni sistem devletin mali ve askeri teşkilatının en önemli dayanağı olmuş, daha sonraki dönemde ulaştığı güçlü konuma gelmesinde en önemli etken olmuştur. İşte biz bu çalışmada, Bizans devletinin uzun tarihi içerisinde en güçlü çağını yaşadığı IX. ve X. yüzyıllardaki zirai durumunu kaynakların verdiği sınırlı malumat doğrultusunda tespit etmeye çalıştık. Ülkemizde Bizans tarihi çalışmaları konusunda gelinen nokta, kuşkusuz memnun edici bir seviyede değildir. Yaşadığı coğrafya itibarıyla kendi tarihimize de ışık tutacak olan bu alanın şimdiye kadar ihmal edilmiş olmasının yanında birde batıda bu alanın başlıca araştırma konularından biri olması, kuşkusuz içinde bulunduğumuz durumu daha da güçleştirmektedir. Bizans tarihinin özellikle ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili konularda kaynaklar son derece sınırlıdır. Bu alanlardaki pek çok konu çalışılmayı beklemektedir. Ana kaynakları sınırlı olan bir konuyu çalışmanın zorlukları herhalde herkesin malumudur. Bu bakımdan bizde çalışma sırasında pek çok zorlukla karşılaştık. Gerek ana kaynaklar gerekse tetkik eserlerde yer alan çok kısır bilgilerle yetinerek bazı konuları açıklığa kavuşturmaya çabaladık. Bundan dolayı yaptığımız bu

Çalışma, konunun tam bir incelemesi olmadığı gibi beklide konuya sadece bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmamız sırasında yardımını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY hanımefendiye yardımı ve desteği için teşekkür etmeyi ayrı bir görev addediyorum. Yine sayın Ünal TAŐKIN ve sayın Taner NAMLI'ya da yaptıkları için teşekkür ederim.

Elazığ 2006

Öner TOLAN

KISALTMALAR

a.g.e	:adı geçen eser
a.g.m	:adı geçen makale
a.g.md.	:adı geçen madde
Bkz.	:bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DOP	:Dumbarton Oaks Papers
Ed.	:Editör
EHB	:The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century
EI	:The Encyclopaedia of Islam
göst. yer	:gösterilen yer
İA	:İslam Ansiklopedisi
krş.	:karşılaştırınız
mad.	:madde
ODB	:The Oxford Dictionary of Byzantium
s.	:sayfa
trz.	:tarihsiz
TTK	:Türk Tarih Kongresi
vd.	:ve devamı
vol.	:Volume

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU

Ülkemizde Bizans tarihine yeterince önem verilmemektedir. Oysa biz, bir bakıma Bizans'ın mirasçısı sayılırız. Bu topraklarda yaşayan eski kültürlerin, uygarlıkların nasıl mirasçısıysak, nasıl onları benimsemeye ve sahiplenmeye çalışıyorsak, aynı eğilimi Bizans üzerinde de göstermemiz gerekir. Bugünkü kimliğimizi daha iyi anlamak istiyorsak Bizans'a, onun tarihin derinliklerinde kalmış toplumsal ve yönetsel yaşamına daha çok eğilmeliyiz. Bizans bizim dikey tarihimizin büyük bir parçası sayılır. Uzun tarihinin hemen hemen tamamında Bizans'ın sürekli olarak ilişkide bulunduğu tek millet Türkler olmuştur. Bu açıdan kendimizi ve tarihimizi gerçekçi bir biçimde değerlendirmenin yollarından biri de hiç kuşkusuz Bizans'tan geçiyor. Bizans'a daha çok önem vermekle hem kendi tarihimize yepyeni sayfalar açabiliriz, hem de Bizans araştırmalarına uluslar arası düzeyde katkıda bulunabiliriz. Bizans'ı ve bu uygarlığın kalıntılarını yok saymak bize bir şey kazandırmaz.

Bizans devletinin idari, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi henüz yeterince incelenmemiştir. Siyasi tarihinin bile belli dönemleri tam olarak aydınlatılamamıştır. Ekonomik ve sosyal tarihin ana konusunu oluşturan üretim faaliyetleri de buna bağlı olarak yeterince ortaya konamamıştır. Arazi, üretici, donanım ve bütün bunların örgütlenmesi unsurlarından meydana gelen zirai üretim faaliyetleri, hayatı sürdürmenin temel kaynağını teşkil ettiğinden yaşamın hemen her alanını doğrudan etkilemekteydi. Bundan dolayı tarih içerisinde olaylara yön veren temel etkenlerden birini oluşturuyordu. Zirai üretim faaliyetleri konusu birkaç unsuru bünyesinde barındırdığı için biraz karmaşık bir yapı arz etmektedir.

Üretimin başlıca unsurunu arazi oluşturmaktadır. Gerek iklim gerekse toprak yapısı yönünden, arazinin ziraata uygunluğu bir bölgenin kaderi üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Aynı şekilde, üretimi yapan ve bununla geçinen nüfus da ziraatın üretici unsuru olarak üretim faaliyeti içinde yer almaktadır. Toprağı işlemek için kullanılan

araçlar, özellikle emek tasarrufu ve ürün geliri açısından üretimi doğrudan etkilemektedir. Üretimi yapan kişi sayısı birden fazla olduğu için bütün bu faaliyetler bir sistem dâhilinde örgütlenerek ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle ziraat konusunu ele alırken öncelikle bu unsurları tek tek açıklamak ve incelenen dönemde içinde buldukları şartları ortaya koymak gerekmektedir. Ziraat yapılan arazinin toprak özellikleri, iklim koşulları, su tedariki ve dolayısıyla zirai potansiyeli, arazi bahsinde; üretici nüfusun sosyal durumu, içinde bulunduğu şartlar ve üretime katkısı, üretici bahsinde; üretimde kullanılan araçlar ve bunların teknolojik özellikleri, zirai donanım bahsinde; nihayet bütün bu unsurların çevresinde örgütlendiği birimler de sosyal örgüt bahsinde olmak üzere birinci bölümde, elde edilebilir kaynakların verdiği bilgi doğrultusunda ayrı ayrı açıklanmaya çalışılmıştır. Ziraat alanının diğer bir önemli konusu da üretimin yapılış şekli ve elde edilen ürünlerdir. Üretimin yapılış şekli genel olarak zirai teknikleri içermektedir ki zirai alanların kullanılışı, ekim metodu, toprak verimini arttırmanın yolları gibi konular bu alana girmektedir. Bunlar da, nerelerde hangi ürünlerin ne kadar elde edildiği konularıyla birlikte ikinci bölümün konusunu oluşturmaktadır. Kuşkusuz üretimde etkili olan diğer bir unsur arazi mülkiyetidir. Çünkü üretici, başkasının arazisi yerine kendi arazisini işlediği vakit daha verimli olmaktadır. Bu açıdan toprak sahipliğinin Bizans'ta aldığı şekil, üretimin devlet gelirini de doğrudan etkilediği düşünülürse, zirai bakımdan önem arz etmektedir. Kendisinden önceki ve sonraki dönemle bütünlük arz ettiği için, erken, orta ve geç Bizans dönemindeki arazi sahipliğinin durumu ve şartları kronolojik olarak üçüncü bölümde incelenmeye çalışılmıştır.

Zirai üretim hakkında incelediğimiz dönem için çok sınırlı bilgi mevcuttur. Örneğin bu dönemden hiçbir ürün geliri rakamı kalmamıştır. Zirai teknolojideki herhangi bir ilerleme hakkında hiçbir belirti yoktur. Ulaşabildiğimiz kaynaklar ancak genel bir değerlendirme yapmaya imkân verecek düzeydedir.

2. KAYNAKLAR

Bizans tarihinde zirai üretimin herhangi bir konusu kanıt yokluğu nedeniyle zorluklarla doludur ve bu alanı inceleyen hemen bütün tetkik eserler de bu durumdan

şikâyet etmektedirler. Kırsal kesimin yaşantısı hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu durum da ekonomik ve sosyal tarih araştırmalarının sınırlı bir alanda yürütülmesi, bir bölgede elde edilen kesin bilgilerin benzer şartlara sahip diğer bölgelere de genellenerek yüzeysel değerlendirmelerle yetinilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Tarihi konuları incelerken ilk başvurulacak kaynaklar genelde dönemin tarih kitapları ve kroniklerdir. Bir kısmı doğrudan elimizde olan, bir kısmı hakkında da dolaylı olarak bilgi edindiğimiz gerek Bizans ve gerekse dönemin diğer tarih kitapları ve kronikleri maalesef ziraat ve kırsal yaşam konusunda bilgi içermemektedirler. Sadece birkaç Bizans tarih eserinde konuyla ilgili birkaç satırı geçmeyen tesadüfî bahisler bulmak mümkündür. Bunların verdiği bilgiler de diğer bazı kaynaklardan elde edilen bilgilerle doğrulanmayanları kuşkuyla yaklaşıldığı için kesin değerlendirme yaparken güvenli kanıt olarak kullanılamamaktadır. Bunlar içinde, Işın Demirkent tarafından çevrilen Mikhail Psellos'un *Khronographia*'sı, Bilge Umar tarafından çevrilen Anna Kamnena'nın *Aleksiad* adlı eseri, Fikret Işıltan tarafından çevrilen Niketas Khoniates'in *Historia*'sı başta gelen eserlerdir. Yine Orhan Duru tarafından çevrilen Prokopius'un *Bizans'ın Gizli Tarihi* adlı eseri kendi dönemiyle ilgili olarak kırsal kesim hakkında bilgi vermektedir.

Bizans kırsal yaşamıyla ilgili en önemli eser VII. yüzyıl sonu veya VIII. yüzyıl başında yayınlandığı tahmin edilen *Köylü Kanunu*'dur. Kanun, genel olarak köylüler arasındaki ilişkileri düzenleyerek, birbirlerine verdikleri zararların tazmini konusunda uymaları gereken kurallardan bahsetmektedir. Kırsal yaşamla ilgili sınırlı bilgi içermesine rağmen, çalışmamız sırasında W. Ashburner tarafından yapılan İngilizce tercümesinden istifade ettik (Walter Ashburner, "The Farmer's Law", *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 32, London 1912, s. 68-95). Konuyla ilgili bir diğer kaynak, VII. Konstantinos'a ithaf edilmiş derleme bir eser olan *Geoponika*'dır. Eser tahıl üretimi, bahçecilik, bağcılık ve arıcılık gibi konularda tavsiye niteliğinde bilgiler vermektedir (bkz. "Geoponika", ODB, vol. 2, s. 834) Bu eserin tam metnine ulaşmak mümkün olmadığından incelediğimiz tetkik eserlerde gerekli görüldükçe yapılan kısa çevirilerini kullanmakla yetindik. Zirai aletler konusunda VIII. yüzyıl Grek şairi Hesiod'un *Works and Days* adlı eseri ve bunun daha sonraki dönemlere ait kopyaları, içerdikleri bilgi ve resimler açısından oldukça değerli bilgiler vermektedirler. Anthony Bryer'in bununla ilgili makalesinden zirai donanım konusundaki bahislerde geniş oranda yararlandık

(Anthony Bryer, “Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod’s *Works and Days*”, *The Annual of the British School at Athens*, 81, London 1986; ayrıca bkz. aynı yazar, “The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002). Konuyla ilgili arkeolojik bulgular ise tetkik eserler içerisinde oldukça parçalı ve dağınık bir halde buldukları için ancak tesadüf edebildiklerimizi kullandık.

İncelediğimiz konu açısından en değerli bilgileri arşiv vesikaları sağlamaktadır. Bazı manastırların, kendi mülkleri, bazı aristokratlar ve köylüler hakkında tuttukları kayıtlar ile envanter listeleri, ödenen vergilerden köylü isimlerine kadar pek çok bilgi içermektedirler. Genelde XII.-XIV. yüzyıla ait olan bu kayıtlar, daha önceki dönemlere ait bazı kanıtlarla paralellik gösterdiklerinden sınırlı da olsa incelediğimiz dönem için kaynak oluşturmaktadırlar. Bu kayıtlara dayanan kapsamlı bir çalışma, Angeliki E. Laiou tarafından yapılmıştır (*Peasant Society in the Late Byzantine Empire, A Social and Demographic Study*, New Jersey 1977). Bunun yanında Jacques Lefort tarafından son dönemde yapılan çalışmalar büyük oranda bu arşiv malzemelerine dayanmaktadır (“Rural Economy and Social Relations in the Countryside”, *DOP*, 47, Washington 1993; “The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002). Bazı özel malikanelere ait envanter, anlaşma vb. kayıtlar ile bazı şahısların bize ulaşan vasiyetnameleri de yine konu hakkında değerli bilgiler içermektedirler. Bu kaynaklara doğrudan ulaşamadığımız için geniş oranda bunlara dayanan tetkik eserlerden faydalanma yoluna gittik. Bu konudaki en önemli çalışma Alan Harvey’in *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200* adlı eseridir.

Bizans ziraatı ile ilgili bilgiler genel mahiyetteki siyasi tarih eserlerinde dağınık bir halde ve son derece sınırlı olarak yer almaktadır. Bu eserlerin başında George Ostrogorsky’nin Firkat Işıltan Tarafından Türkçeye çevrilen Bizans Devleti Tarihi adlı eseri gelmektedir. Ostrogorsky özellikle Bizans kırsal kesimi konusunda muhtelif makaleler de yazmıştır. Bunlardan “Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages” adlı makalesinde Bizans köylü sınıfının içinde bulunduğu koşulları detaylı olarak incelemiştir. Ernst Honigmann’ın *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* adlı Fikret Işıltan tarafından Türkçeye çevrilen eseri tarihi topografya açısından en önemli eserlerden biridir. Bizans devletinin ekonomik ve sosyal tarihi konularında çalışmalarını bulunan Peter Charanis’in Melek Delilbaşı tarafından Türkçeye çevrilen “Bizans

İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler” adlı makalesi de konu hakkında detaylı bilgi içermektedir. Son olarak Bizans zirai politikası hakkında John L. Teall'ın “The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025” ve “The Byzantine Agricultural Tradition” adlı makaleleri oldukça detaylı bilgi ihtiva etmektedir.

GİRİŞ

1. İktisat ve Ziraat

Ekonomi olarak da bilinen iktisat, servetin üretimini, bölüşümünü ve tüketimini konu alan toplumsal bir bilim dalıdır. İktisat ve ekonomi kelimeleri tutumlu olmak, dengeli olmak gibi anlamlar taşırlar. Bugün iktisat ilmi çerçevesinde ele alınan konular, geçmişte, hem doğuda hem de batıda daha çok ahlak, hukuk ve tarih kitaplarında ele alınmıştır. Özellikle ahlak ilmi, günümüz iktisat ilminin kaynağı gibi görünmektedir. Zira ekonomi tabiri Yunan düşüncesinde ahlak ilminin alt bölümleri olan *ethique* (insanın kendini yönetmesi), *economie* (ev yönetimi) ve *politique* (kent yönetimi) kavramlarından ikincisini oluşturmaktadır.¹

İktisat tarihi, insanların yüzyıllar boyunca maddi ihtiyaçlarını giderme çabalarını tasvir etmektedir. İhtiyaçlar, yiyecek ve barınak gibi basit temel ihtiyaçlarla başlamaktadırlar. Bununla birlikte insanlar bazı lüks ihtiyaçlarını da karşılamak için sürekli bir çaba içerisindeydiler. Bu çabalar nihai olarak üç faktöre bağımlıydılar; fiziki çevre, sahip olunan donanım ve bilgi (teknoloji) ve toplumsal çevre. Bunun sonucu olarak “iktisat tarihinin hareketi”, fizik kaynaklar, kaynakların kullanımı için geliştirilmiş olan teknolojiler ve toplumsal kurumlar arasındaki karşılıklı etkileşimin bir sonucudur.

Fiziki çevre unsurunda insanın yaptığı işi, toprağın niteliği, bu toprağın altında bulunanlar, denize veya nehre yakınlığı, bitki örtüsü veya hayvan varlığının cinsi ve iklim belirlemektedir. Örneğin kömür olmayan yerde insanlar hayatlarını kömür madenciliği ile kazanamazlar. Bu durumda, insanlar çevrelerini bir miktar değiştirme yeteneğine sahip olmakla birlikte, asıl onlar içinde yaşadıkları çevreye uyum sağlamak zorundadırlar. Diğer bir unsur teknolojidir. Her çağın ve her bölgenin ekonomik faaliyetleri, donanım, beceri ve neyin nasıl yapıldığı konusundaki bilgilerin gelişme derecesiyle sınırlanmıştır. Merak nedeniyle veya acil ihtiyaçlara cevap verebilme durumunda kalması karşısında, insan yüzyıllar boyunca keşif ve icatlarda bulunmuş ve

¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 5. B., İstanbul 2000, s. 21

bunları insanlığın sürekli mirasına katmıştır. Eğer insanlık son iki yüzyıl süresince yeni bilgi, donanım ve gücü bu kadar hızlı geliştirebildiyse, bu ancak eski ve yeni atalarının icatları sayesinde olabirmiştir. Üçüncü unsuru toplumsal ve ekonomik kurumlar oluşturmaktadır. İnsan her zaman toplumsal bir varlık olmuş, her zaman bir gruba veya gruplara mensup olmuştur. Bu grupların en samimi olanı ailedir. Aile de daha geniş cemaatlere mensuptu. Bu cemaatler bir köy veya küçük bir kentten başlayarak, bir ülkenin tamamına kadar uzanırlar. Ülke genelinde kalabalık bir nüfus birbirlerine siyasal bağların yanı sıra, ulaşım araçlarıyla da bağlanmışlardır. Böylelikle cemaatlerin varlığı, üyelerinin gündelik hayatlarını etkiler. Öncelikle bir işbölümü yapılır, her birey belli bir alanda yoğunlaşır, emeğini veya ürününü satar, buna karşılık başka uzmanların emek veya ürününü satın alır. Bir bölge en iyi ürettiği bir malın üretiminde uzmanlaşabilir ve artığını ihtiyacı olan diğer mallarla değiştirebilir. Böylelikle de bir tüccar sınıfı ortaya çıkar, ulaşım ve pazarlama kolaylıkları zorunlu hale gelir ve bir parasal sistem belirir.

Bütün bunlara bakarak iktisat tarihinin daha kapsamlı bir tanımını yapmak gerekirse, iktisat tarihi: İnsanların isteklerini, ihtiyaçlarının doğrultusunda belli ölçüde değiştirebildikleri ve uyarlayabildikleri doğal bir çevrede, uyarlamayı üretim ve taşıma kapasitesini tedricen arttıran bir teknolojiyle yaptığı ve üretimi sağlarken bir kısmı ekonomik faaliyetin veya toplumsal gelişmenin bizatihi kendinden kaynaklanan, bir kısmı da denetim, yönetim ve sahiplenme hakkına sahip olan kanun koyucu bir otoriteden kaynaklanan bir kurumsal çevrede, tatmin etmesinin hikâyesidir.²

Görüldüğü üzere iktisadın en önemli konusunu üretim oluşturmaktadır. Yukarıdaki unsurlara bağlı olarak üretimin gerçekleşmesi, bölüşülmesi ve tüketimi, iktisadın belli başlı meseleleri arasındadır. Üretim denince de ilk akla gelen, insanlığın ilk üretim faaliyeti olması sebebiyle, zirai üretimdir. Zirai üretim, yaşamın temel gereksinimi olmasından dolayı, ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar, sanayi devrimini sonrası dönem de dâhil olmak üzere önemini hiç yitirmemiştir.

Ortaçağ uzmanları, tüccarlar, bankerler, dokuma imalatçıları ile şehir hayatı hakkında öyle heyecanlı bir üslup içinde ustalıkla tasvirler yapmaktadırlar ki, ziraatın,

² Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1995, s. 7-12

Ortaçağ'ın en gelişmiş toplumlarında bile ezici bir üstünlüğü olduğu gerçeği gözden kaçmakta, aydınların, hatta bizzat Ortaçağ uzmanlarının da bu gerçeği unutmalarına sebep olmaktadır. Oysa o devirde faal nüfusun ancak küçük bir bölümü ticaret ve sanayide çalışıyordu. Üstelik bu ticaretin büyük bölümü de zirai ürünlerle alakalı idi. Zaten ticaretin kendisi kısır bir döngüden ibarettir. Gelişebilmesi için tarımsal üretime muhtaçtır. Yine parlak tasvirleri yapılan o ünlü bankerlerle tüccarlar, aynı zamanda toprak sahibi idiler; esnaf ve gemicilerin çoğu da zamanlarının bir bölümünü çiftçilikle geçiren köylülerdi.³ Toplumun temel uğraş alanı alan zirai üretim aynı zamanda devletlerinde asıl gelir kaynağıydı. Bu gerçek İran şahı I. Hüsrev'in (531-579) adalet anlayışında en bariz şekilde ifadesini bulmaktadır: “Şah orduya dayanır, ordu paraya; para arazi vergisinden elde edilir; arazi vergisi tarımdan gelir. Tarım adalete dayanır, adalet memurların dürüstlüğüne ve dürüstlük ve güvenilirlik ise şahın her daim gözetimine bağlıdır.”⁴

İnsanlık tarihi, ilk büyük dönüm noktasına, yiyecek üretimine geçilmesiyle ulaşmıştır. Bu olay insanların sayısında çok büyük bir artış olanağı sağlamış ve uygarlıkların üzerinde yükseleceği temelleri atmıştır. Bu açıdan zirai üretimin ortaya çıkışı, daha sonra sanayi toplumuna geçilmesinde olduğu gibi, insan yaşamını kökten değiştirdiği için devrim olarak nitelendirilmektedir.

İnsanlar ilk zamanlarda açlıklarını giderecek hayvansal ve bitkisel ürünler arıyorlardı. İçgüdünün sebep olduğu bu ilkel iktisat devresine “biriktirme iktisadı” adı verilmektedir. İnsanların günün birinde saklama ve biriktirme yerlerinden toprağa dökülen tohum ve köklerin yeni bitkiler meydana getirdiğini fark etmeleri çok sürmemiştir. Nihayet yeni bitki yetiştirmek için tohumları ve meyve çekirdeklerini elle veya sopa ile toprağa gömmek gerektiğini anlamışlar ve bunu çoğalan gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanmışlardır. Bu ilk üretim şekline “ilkel ziraat” adı verilmektedir. Bu devrede, zirai alanlar etrafında zamanla gelişen bir barınak inşası başlamış, böylelikle ilk köyler de teşekkül etmiştir. Ziraatı yapılan ilk tahıllar arpa ve buğdaydır. Sonra bunu çavdar, yulaf, darı ve fasulye izlemiştir. Arazi mülkiyetinin henüz oluşmadığı bu devrede, üreticinin yetiştirdiği gıda maddeleri tamamen kendisi ve ailesi içindi. Zamanla mülkiyet bilhassa ağaç dikimi yapılan bölgelerde önem

³ Carlo M. Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, çev. M. S. Gezin, İstanbul 1999, s. 23-24

⁴ Peter Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2000, s. 103

kazanmıştır. İlkel ziraat diğer işletme sistemlerine nazaran daha az verimlilik göstermesiyle ayırt edilir. İlkel şartlar altında mahsulün büyük bir kısmının zararlı hayvanlar tarafından yenmesine, tahrip edilmesine karşı hiçbir şey yapılmıyordu. Verimli olmayan kullanma şekli yüzünden fakirleşen tarlanın değiştirilmesi bile bazen buraya sarf edilen emeği karşılamıyordu. Bu devirde ziraatın çok az değiştirilen arazi parçaları üzerinde yapıldığı ve verim derecesinin düşüklüğü göze çarpar.⁵

İlk kez ziraata nerede başlandığı konusuna gelince; avcılığın ve toplayıcılığın, yerlerini nasıl, ne zaman ve nerede çiftçiliğe ve çobanlığa bıraktıkları tam olarak belli değildir. Çiftçiliğe ve çobanlığa geçişin en erken ve en önemli örneklerinden biri, M.Ö. 8500-7000 dolaylarında Ortadoğu'da ortaya çıkmıştır. Tahıl tarımı, buradan, çağımızın bilim adamlarının pek azını ortaya çıkarabildikleri göçler ve benimsemeler yoluyla, Avrupa'ya, Hindistan'a, Çin'e ve Afrika'nın bazı yerlerine yayıldı.⁶ Ziraat ve hayvancılığın ilk kalıntıları Zagros dağı eteklerinde, Kuzey Irak'ta, Filistin Lût Gölü vadisinde ve Anadolu'daki Hacılar ile Çatalhöyük bölgelerinde bulunmuştur. Bu kalıntılar M.Ö. 8500 yılı ve sonrasına tarihlendirilmektedirler. Ortadoğu'da başlayan ziraat öncelikle doğuya doğru ve sonra bütün dünya coğrafyasına hızla yayılmaya başladı.⁷ Böylelikle avcılık ve toplayıcılık dönemi kapandı ve insanlar kendi gıda maddelerini üretmeye başladılar.

Toplum ve devlet hayatının zaruri dayanağı olan zirai üretimin gerçekleşebilmesi için üç temel unsurun bir arada var olması gerekmektedir. Bunlar, doğal kaynaklar (su, toprak, hayvan vb.), üretim araçları ve bilgisi ve insan emeğidir. Bunların içinde, insanın, koşulsuz sahip olduğu tek varlık kendi işgücü, yani emeğidir. İnsan emeğinin, doğal kaynaklar ve üretim araçları ile ilişkisini "mülkiyet" kavramı belirler. İnsanoğlu, yararlandığı doğal kaynaklarla üretim araçlarına ya sahiptir ki, bu durumda onları dilediği gibi kullanır, kendisi işler, kiraya verir veya satar; ya da üretim faaliyetine emeği ile katılır. Bu durumda da mülk sahibine kira ve vergi verir yahut el emeği karşılığında mülk sahibinden ücret alır. Mülk sahibi, kaynakları, araçları ve emeği dilediği gibi kullandığı için üretimi de kontrol eder. Üretim araçlarının ne kadar çoğunu kontrol edebiliyorsa, o oranda güç kazanır. Mülkiyet malik ve mülk devlet ile

⁵ K. Ritter, *Dünya Ziraat Tarihi*, çev. Kazım Köylü, Ankara 1962, s. 1-5

⁶ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. A. Şenel, Ankara 2003, s. 19

⁷ C. M. Cipolla, *a.g.e.*, s. 11

ilgili kavramlardır. Çünkü bir devlet otoritesi yoksa sahip olunan mülkün, vergisi veya kirası istenemez, istense de alınmaz. Toprağı işleyen üretici, kendisinden istenen kirayı veya vergiyi, mülkiyete saygılı olduğu için değil, ödemediği takdirde, karşısında devlet gücünü bulacağı için verir. Aynı şekilde devlet de, görevi gereği yönetici bir sınıf, yönetici sınıf ise, beslenebilmek için artı ürünü ya da ürün fazlasını gerektirir. Böylelikle zirai üretim, toprağı işleyen ve artık üründen vergi veren üretici sınıf ile üretimi kontrol eden egemen sınıf arasındaki ilişkilerle şekillenmiştir. Yapılan üretimi de feodal üretim tarzı ve Asya tipi üretim tarzı olarak ikiye ayırmak mümkündür. Feodal üretim tarzında, üreticiler, egemenliğin babadan oğla geçtiği soylular ailesine bağlı idiler. Feodal köylü, belli bir toprak parçasını işlemek, derebeyine vergi vermek ve onun hizmetlerini yapmak zorundaydı. Toprağı işleme hakkı, babadan oğla miras kalırdı. Ancak bu, toprağın mülkiyet hakkı değil, tasarruf hakkı idi. Asya tipi üretimde ise, tüm toprak mülkiyeti devlete aitti. Köylüler toprağı işler fakat ona sahip olamazlardı.⁸ Bizans devletinin zirai politikasına geçmeden önce, siyasi tarihinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

2. IX. Yüzyıla Kadar Bizans Devleti

Roma İmparatorluğu'nun hakimiyet merkezini doğuya (Nikomedia, İzmit) nakleden ilk imparator Diokletianos'tur (284-305). Ancak Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşunu Büyük Konstantinos'a (306-337) bağlamak gerekir. III. Yüzyılda başlayan iktidar kavgaları, iç savaşlar ve bunu fırsat bilen dış düşmanların saldırıları, artık iyi bir başşehir olma vasfını yitiren Roma'nın yerine, devlet sınırlarına yapılan saldırılar Tuna ve Fırat boylarından geldiğine göre imparatorları daha doğuda, bu iki cepheye de hükmedebilecek bir yerde yeni bir başşehir aramaya yöneltmişti. İtalya'nın doğusunda yeni bir devlet merkezi kurmanın gerekli olduğuna kesinlikle karar veren Konstantinos, bu gayeye en uygun yer olarak, coğrafi konumu kadar siyasi, askeri ve ticari bakımdan da merkez olma özelliğine sahip, Asya ile Avrupa'nın birleştiği noktada bulunan İstanbul'u seçmişti. Yeni başşehrin inşasına 324 yılında başlandı ve 11 Mayıs 330 tarihinde resmi açılışı törenlerle kutlandı. Başşehir Yeni Roma, İkinci Roma veya kurucusuna izafeten Konstantinopolis adıyla tanındı.⁹

⁸ Bozkurt Güvenç, İnsan ve Kültür, İstanbul 1996, s. 212-214

⁹ Işın Demirkent, "Bizans", mad., *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 230

Pagan devletin Hıristiyan devlet olduğu ve Roma'nın sahip olduğu üstünlüğü Konstantinopolis'e kaptırdığı, Konstantinos'un saltanatı, pekâlâ, Bizans tarihinin başlangıcıdır. Ama aynı zamanda, Roma tarihi ile Bizans tarihi arasında belirgin bir kesinti olmadığını da unutmamak gerekir. Bizans tarihi, üç yüzyıla yakın bir süre, Justinianos'un imparatorluğun birliğini yeniden sağlamak konusundaki başarısızlığına kadar, Roma imparatorluğunun devamı gibi görünür. Roma'nın ve barbar istilalarıyla karşı karşıya olan Yunanistan'ın mirası, işte bu üç yüzyıl boyunca yavaş yavaş Bizans'a aktarılmış ve derin etkilerle işlenen devlet, Bizans imparatorluğunun temel özellikleri olacak olan özellikleri almıştır.¹⁰

IV. yüzyıldan itibaren, Roma İmparatorluğu'nun görünüşteki birliğine rağmen birçok defa imparatorluğun iki kısmı ayrı imparatorlar tarafından idare edilerek birbirinden ayrılmaya başladı. Nihayet 395 yılında imparator Büyük Theodosios (379-395) ölürken iki oğlu Arkadios ve Honorios'a ikiye bölünmüş bir miras bıraktı. Böylelikle çoktan beri hazırlanmakta olan ayrılık kesinleşmiş oldu. Bundan sonra da Doğu Roma İmparatorluğu kurulmuş bulunuyordu.¹¹

395'te tahta çıkan Arkadios ile oğlu II. Theodosios'un (408-450) devirleri, Hz. İsa'nın niteliği konusunda birbirine cephe alan inanç kavgalarının doğurduğu dini mücadeleler ve Hunların devletin varlığını tehdit eden akınları bakımından önem taşır. İmparatorluk ancak Hunların batıya yönelmesi sayesinde ayakta kalabilmiştir. Hunların yarattığı büyük tehlike karşısında İstanbul surlarının bugünkü yerinde inşası (413-447), dini görüş ayrılıklarına son vermek için III. Genel Konsil'in Efes'te toplanması (431), Konstantinos'tan kendi devrine kadar Hıristiyan imparatorların yayımladığı kanunları içine alan ve Latince yazılmış on altı kitaptan oluşan "imparator Kanunları Mecmuası"nın (Codex) neşri (438) ve İstanbul'da Latince-Grekçe olarak hitabet, gramer, felsefe, hukuk derslerinin verileceği yüksek okulun kuruluşu (425), II. Theodosios devrinin en önemli olaylarıdır.

Çocuksuz ölen II. Theodosios'un yerine imparator olan Trak asıllı kumandan Markianos'un (450-457) hakimiyet devrine, dini inanç kavgalarına, özellikle Efes Konsili'nde üstünlük sağlayan monofizit görüşe son vermek amacıyla 451'de

¹⁰ Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 1994, s. 9

¹¹ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Cevdet R. Yularkıran, İstanbul 1939, s. 12-13

Kadikoy'de (Khalkedon) toplanan IV. Genel Konsil ile Atilla'nın ölümüyle Hun Devleti'nin dağılması sonucunda imparatorluğun bu tehlikeden kurtulması damgasını basmıştır. Ortodoks inancın kabulü anlamına gelen IV. Konsil'in İznik iman formülüne bazı ilavelerle aldığı kararlar günümüze kadar geçerli olmuştur. Ne var ki bu konsilde alınan kararlar Bizans siyasi tarihini olumsuz yönde etkiledi. İstanbul ve Roma piskoposlarının eşitliği prensibini ileri süren bu kararlar, sonraları iki kilise merkezi arasındaki rekabetin başlangıcı olduğu gibi mahkûm edilen monofizit ve Nasturi inanç taraftarlarının yaşadığı doğu eyaletleri ile devlet merkezi arasındaki uçurumu derinleştirmiştir. Bu dini görüş ayrılığı, zamanla doğu eyaletlerinin siyasi bakımdan kolayca devletten kopmalarına imkân verecektir.

V. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun Batı yarısı Germen kavimlerin saldırısıyla yıkılırken (476) Doğu yarısı bu tehlikeyi atlattı, aynı zamanda 491'de tahta gecen İmparator Anastasios'un iç idarede özellikle mali alanda yaptığı reformlarla ekonomik bakımdan kalkınmayı da başarmıştı, Anastasios 518'de ölünce muhafız kuvvetleri kumandanı Justinos kendisini imparator seçti. Onun tahta çıkışı, Bizans tarihinde yeni bir hanedanın kuruluşunu simgeler.

Gerek Justinos (518-527) gerekse onu takip eden devrenin tarihine damgasını vuran kişi, yeğeni I. Justinianos'tur (527-565). Kendisini eski Roma imparatorlarının halefi olarak kabul eden I. Justinianos, imparatorluğu yeniden eski sınırlarına ulaştırmayı ve Germenlerin işgal ettikleri devlet topraklarını geri almayı hedef edinmişti. Bu hedef doğrultusunda yapılan savaşlarla Kuzey Afrika Vandallar'dan (534), İtalya Ostrogotlar'dan (555) geri alındığı gibi İspanya'nın güneydoğusu da devlet topraklarına katıldı. Eski "Imperium Romanum" yeniden kurulmuş gibi görünüyordu. Bu fetihlerin yanı sıra bütün sınırlarda geniş bir korunma sistemi kurulmuş ve merkezî idare kuvvetlendirilmişti. I. Justinianos'un saltanatı, hukukun yeniden düzenlenmesi (Codex Justinianos, 529) ve Nika İsyanı (532) sırasında yanmış olan Ayasofya'nın muhteşem bir şekilde yeniden inşası ile (532-537) parlaklık kazanmıştır. Ancak bu parlak devrin yaşanması için kaynakların büyük ölçüde israfı, devletin de gücünü yitirmesine sebep olmuştur. Bu imparator zamanında toplanan V. Genel Konsil (553) İstanbul ve Roma kiliselerini barıştırmış görünmektaysede bu da sürekli bir sonuç doğurmamıştır. Ayrıca Roma'ya yakınlık İstanbul'a Doğu eyaletlerinin sevgisini kaybettirmişti. Kısa bir süre sonra Müslüman fatihler görüldüğünde Mısır ve Suriye

Hıristiyanları bu kırgınlıklarını devlet aleyhine takındıkları tavırla belli edeceklerdir.

I. Justinianos batıdaki fetihleri yapabilmek için doğu sınırında barışı İran'a haraç ödeyerek sağlamıştı. Devletin onuruna dokunan bu duruma kendisinden sonra tahta çıkan yeğeni II. Justinos (565-578) son vermeye çalışınca İran'la savaş yeniden başladı. Bu cephede durumu düzeltmek imparator Maurikios (582-602) tarafından başarıldı. VI. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk için en büyük darbe Langobardlar'ın İtalya'ya girişi (568) oldu. Langobardlar kısa zamanda yarımadaı işgal ettiler (580); İtalya kaybedilmişti. Devletin elinde sadece birkaç kıyı şehri kalmıştı. Aynı sıralarda Tuna'yı aşan Avarlar Slavlarla birlikte Balkanlardaki araziye tahrip ederek Selanik'e kadar indiler. İran ile savaşı bitiren Maurikios 592'da Avarlara karşı uzun sürecek bir savaşa girişti. Sonunda Avarlar Tuna'nın ötesine püskürtüldüler. Fakat 602 yılında orduda çıkan bir isyan, kazanılan başarıları bir anda yok etti. Maurikios öldürüldü. İsyanın elebaşısı Phokas askerler tarafından imparator ilan edildi (602-610). Devri tedhiş ve anarşi içinde geçerken devletin bu durumundan faydalanan İran orduları Suriye, Filistin ve Anadolu'yu işgal ettiler. Balkan yarımadası Avarların istilasına uğradı.¹²

Phokas'ın başarısız idaresi, Afrika valisinin oğlu Heraklios'un donanmasıyla boğaz içine gelip 610 yılında bu gasıbı devirmesiyle son buldu. Heraklios kendini iki taraflı bir savaşla karşı karşıya buldu. Batıda Avarlar ve Slavlar, doğuda ise Antakya ve Kudüs'ü ele geçirmiş olan İranlılar. Heraklios doğuda rahat hareket edebilmek için Avarlarla barış yaptı ve 622 yılında doğuya hareket etti. 629 yılına kadar süren savaşlar neticesinde Bizans, Suriye, Filistin ve Mısır eyaletlerini geri aldı. Bu arada gerçekleşen İran-Avar güçlerinin İstanbul kuşatması da güçlü bir direnişle atlatıldı. Böylece devlet her iki tehlikeyi de atlatmış bulunuyordu. Fakat Herakleios'un İran'la savaştığı yıllarda, daha güneyde, Arap Yarımadasında yeni bir dinin ve yakın gelecekte çok etkili olacak olan bir siyasi teşekkülün temelleri atılıyordu. Gittikçe güçlenen bu yani teşekkül, sürekli savaşımlardan yıpranmış olan iki eski imparatorluğun, Bizans ve İran'ın topraklarını çok geçmeden kendi kontrolüne aldı.¹³

Herakleios'un ölümünü kısa bir aile çatışması takip etti. Sonunda duruma torunu II. Konstans (641-668) hakim oldu. Bu devrede Bizans hızla ilerleyen İslam fetihleri

¹² I. Demirkent, *a.g.md.*, s. 232

¹³ Robert Browning, *The Byzantine Empire*, London 1980, s. 22-23

karşısında Tunus içlerine kadar Kuzey Afrika'yı kaybetti. Anadolu'da ise Kappadokia (Kayseri bölgesi) Müslümanların hücumuna uğradı. Kıbrıs ve Rodos adalarının Müslümanlarca zaptından sonra 655'te yapılan ilk büyük deniz savaşını da (Zâtü's-savârî) kaybeden Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki üstünlüğü tamamen sarsıldı. Fakat bu sıralarda İslamiyet içinde çıkan ilk büyük ayrılık Bizans'ın işine yaradı. Çünkü Halife Hz. Osman'ın 656'da şehit edilmesinden sonra Hz. Ali ile Muaviye'nin giriştiği hilafet mücadelesi, 661'de Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar Müslümanların hamle gücünü kırmıştı.

II. Konstans'ın oğlu IV. Konstantinos devri (668-685), Bizans ve İslam alemi kadar dünya tarihi bakımından da olağanüstü önem taşır. Muaviye'nin şahsında başlayan Emevi hilafeti Bizans'a karşı savaşı bütün gücüyle yeniden ele aldı. 663'ten itibaren her yıl Anadolu'ya akınlar yapan Emevi orduları 668'de Kadıköy'e kadar ilerlemiş ve ertesi yıl gelen takviye kuvvetleriyle Boğazı geçerek İstanbul'u kuşatmıştı. Bütün yaz devam eden kuşatma sonbaharda kaldırılmıştır. Ayrıca Kuzey Afrika'daki fetihler de başarıyla devam ediyordu. Kıbrıs, Rodos, Kos (İstanköy) ve Khios (Sakız) adalarının ele geçirilmesinden sonra Kyzikos (Kapıdağ) yarımadasını zapt eden Muaviye'nin orduları hedeflerinin İstanbul olduğunu açıkça belli etmişlerdi. Büyük taarruz 674'te karadan ve denizden başladı. Yedi yıl süren bu büyük kuşatma Müslüman gemilerinin Grek ateşiyle yakılması ve karadan yapılan hücumun İstanbul surlarını aşamaması yüzünden başarıya ulaşamadı. Böylece Bizans Devleti bütünüyle ortadan kalkmak tehlikesinden kurtulmuştu. Batılı tarih yazarları bu olayı sadece Bizans'ın kurtulması olarak değil özellikle Hıristiyan âleminin bütünüyle çökmesini önlemiş olması düşüncesiyle önemli bulmaktadırlar.

Bizans 711-717 yılları arasında saray ihtilalleri ve anarşi içinde çırpınıp dururken bundan faydalanan İslam dünyası oldu. Bu devrede bütün Kuzey Afrika arazisi kaybedildiği gibi Müslümanlar İspanya'ya da sıçradılar (711). Aynı yıllarda Bulgarlar da Tuna'nın güneyindeki bölgeye yerleşmeye çalışıyorlardı. Anadolu toprakları her yıl yaz ve kış mevsiminde yapılan Müslüman akınlarına sahne oldu. Müslümanlar 715 yılında bütün güçleriyle bir daha İstanbul'u kuşattılar. İki yıl devam eden kuşatma Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla kaldırıldı.

III. Leon'un (717-741) kurduğu ve IX. yüzyıl başına kadar hüküm süren İsaوريا

hanedanı Bizans tarihinde ilginç bir rol oynamıştır. III. Leon'un 726 yılında başlattığı "tasvir kırıcılık" (ikonoklasm), yani aziz ve Meryem tasvirlerini tahrip etme hareketi yüzyıldan fazla sürmüş ve ancak kanlı mücadelelerden sonra sona ermiştir. Tasvir kırıcılık hareketinin doğuşunu Bizanslılarla daima temas halinde bulunan İslam'ın etkisine bağlamak genellikle kabul edilen bir görüştür. Tasvir kırıcılık hareketiyle, aziz resimlerine ibadetin kaleleri haline gelmiş olan manastırların ve bunlara bağlı keşişlik müessesesinin kudret ve nüfuzu kırılmak istenmiştir. Ancak Roma kilisesi Bizans imparatorunun tasvir kırıcı düşünüşünü kabullenmedi. Bu sebeple inanç bakımından doğu ile batı arasındaki zıtlık daha belirgin hale geldi. Bununla beraber papalık, Langobardlar'ın İtalya'da artan baskısına karşı Bizans'ın yardımına muhtaç olduğundan, önceleri bu tasvir kırıcı faaliyeti sadece sert bir şekilde protesto etmekle yetindi. Ancak Batı Hıristiyan âleminin Bizans'a kızgınlığı kısa bir süre sonra Germanlerin Batı Roma imparatorluğunu ilan ederek papalığı da himayelerine almaları ile açıkça su yüzüne çıkacak, bunun sonucunda batı ve doğu Hıristiyan dünyası birbirine düşman hale gelecektir.

İstanbul kuşatmasının başarısızlığı, Müslümanların her yıl Anadolu'ya yaptıkları akınlara son vermiş değildi. Doğu cephesinde yıllarca süren savaşlar ancak III. Leon'un Akroinon'da (Afyonkarahisar yakınları) bir Müslüman ordusunu bozguna uğratarak (740) kazandığı başarı ile durdurulabilmiştir. Bu savaşı takip eden yıllarda İslam dünyasında çıkan iç karışıklıklar hiç şüphesiz Bizans'ın yararına oldu. Emevi Devleti'nin yıkılışı ve Abbasi hâkimiyetinin kuruluşu ile (750) son bulan iç mücadele devresi İslam fetihlerinin hızını kesmişti. Bu sebeple babasının yerine tahta çıkan V. Konstantinos devri (741-775) doğu sınırında Müslümanlara karşı oldukça başarılı geçmiştir. V. Konstantinos Balkanlar'da tehdit edici bir güç haline gelen Bulgarlar'a karşı da arka arkaya seferler yaparak bu cephede de başarılar kazanmıştı. Aynı zamanda onun devri tasvir kırıcılık hareketinin en şiddetle yürütüldüğü son dönem olmuştur. V. Konstantinos'un Hazar hakanının kızı ile evliliğinden doğmuş olan oğlu IV. Leon (775-780) ise kısa süren saltanatında her ne kadar babasının ve dedesinin din siyasetini benimseyerek devam ettirdiyse de daha ılımlı davrandı. IV. Leon'un ölümünden sonra oğlu VI. Konstantinos (780-797) imparator oldu; yaşı küçük olduğu için idareyi annesi İrene eline aldı. İrene İznik'te bir konsil toplayarak (787) tasvir kırıcılık hareketine son verdi. Bir süre sonra da ordunun sevgisini kaybetmiş bulunan oğlu VI. Konstantinos'u

öldürterek iktidara tek başına sahip oldu (797-802). İrene'nin zamanında kudreti gittikçe artan Abbasi Devleti Hârûnürreşîd'in hilafetinde en parlak devrini yaşamaktaydı. Daha Halife Mehdi-Billah zamanında İslam orduları Anadolu'ya derinlemesine girmişler ve Thrakesion teması içinde yapılan savaşı kazanarak Kadıköy'e kadar ilerlemiş (782-783) ve imparatoriçeyi barış istemek zorunda bırakmışlardı. İrene Müslümanlarla imparatorluğun gururunu kıran bir barış antlaşması yaptı. Ne var ki bu antlaşma Abbasi ordularının bir süre sonra yeniden Anadolu'ya girmelerini önleyemedi. İmparatorluk tekrar büyük haraç ödemek suretiyle Abbasilerle anlaşma imzalayabildi (798). Bizans Balkanlar'da da yenilgiye uğradı, fakat batıda yediği darbe daha ağır sonuçlar doğurdu: Papalık, Langobard Devleti'ni ortadan kaldıran Büyük Karl'ın himayesine girdi (774) Ayrıca Karl 787 İznik Konsili'nin kararlarına katılmayı reddetti. Bizans da 800 yılında papanın elinden taç giyen Karl'ın imparatorluk sıfatını tanımadı. Böylece Doğu-Batı devletleri ve kiliseleri arasındaki ikilik açıkça ortaya çıkmış oldu.¹⁴

3. IX.-X. Yüzyılda Bizans Devleti

IX. yüzyıl başında I. Nikephoros ile devletin başına yine muktedir bir hükümdar geçmiş bulunuyordu. Eski maliye şefi olan İmparator I. Nikephoros (802-811) da İrene gibi ikonalara hoşgörülü yaklaşıyordu. Fakat keşişlere düşmanlık etmekten geri durmamıştır: İkonalara tapanların ve manastırlardan yana olanların başını çeken, İstanbul'daki Studios manastırının başpapazı Theodoros'u yandaşlarıyla birlikte sürgüne göndermişti.¹⁵ Yine o, vergi indirimini kaldırarak ve bütün vergi sistemini yeniden düzenleyerek, İrene'nin sebep olduğu mali sıkıntıları gidermeye çalıştı. İrene'nin ihmal ettiği orduyu da güçlendirmeye çalışan imparator balkanlarda Bizans hakimiyetini yeniden kurmaya gayret etti. Doğuda hilafet tekrar birleşip güçlenmişti. Halife Hârûnürreşîd 806 yılında Tyana'yı (Niğde yakınlarındaki Kemerhisar) zapt etmiş, Anadolu içlerine doğru baskısını sürdürüyordu.¹⁶ İmparator Müslümanlarla küçük düşürücü bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Batıda Büyük Karl Avar Krallığı'nı ortadan kaldırmıştı ve Bulgarlar Bizans'a karşı saldırılarında serbest kalmışlardı. Bulgarlar 809 yılında, aşağı yukarı iki yüzyıldan beri Bizans'ın Slav hududundaki güçlü bir kalesi olan Sardika'yı (Sofya) ele geçirdiler. İki yıl sonra Nikephoros karşı bir

¹⁴ I. Demirkent, *a.g.md.*, s. 233-235

¹⁵ P. Lemerle, *a.g.e.*, s. 73

¹⁶ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 44

saldırıda bulundu. Fakat dönüşünde pusuya düşürülerek ağır bir yenilgi aldı ve hayatını kaybetti.¹⁷

Mali düzenlemelerde I. Nikephoros önce, imparatoriçe İrene zamanında kabul edilmiş olan vergi indirimlerini ortadan kaldırdı. Bundan sonra bütün tabayı yeni baştan vergilendirdi. Manastır ve kiliselerin ve Bizans'ta sayısı pek çok olan hayır müesseselerinin (darülaceze v.b.) *paroik*'lerine ocak vergisi konuldu. Devlet hazinesini zarardan korumak için imparator vergi mükelleflerini, hazineye girecek vergi miktarının tümü üzerinde müştereken sorumlu tutuyordu: Bir köy cemaatine toplu bir vergi borcu tahmil ediliyordu; bunu ödemekle köyün bütün sakinleri mükellefler; birisi borcunu ödemediği takdirde onun ödemekle yükümlü olduğu miktar komşusundan tahsil olunuyordu. İmparator ayrıca, tabası için faiz ile para alıp vermeyi yasaklayıp bu suretle faiz almak hakkını sadece devlete hasretmek suretiyle, İstanbul'un zengin gemi inşaatçıları devletten 12 *libre* altın borçlanmaya ve bunlar için 1 *nomisma* başına 4 *keratia*, yani % 16,66 ölçüsünde faiz ödemeye zorladı. İmparator özel teşebbüsü ortadan kaldırıp faiz ticaretini devletin tekeline vermek ve ikrazlara alışılmamış yükseklikte bir faiz haddi saptamakla devlet hazinesini zenginleştirip güçlendirmek için yeni bir kaynak bulmuş oluyordu. İmparator Nikephoros, esas temelini 7. yüzyıldan beri toprağa bağlı *stratiotes*'lerin teşkil ettiği savunma sistemini emniyete almak için çok önemli emirnameler yayınladı. 10. yüzyıla ait haberlerin bize öğrettiğine göre, *stratiotes*'lerin iktisadi yaşam temelini teşkil eden asker mülkü en azından 4 *libre* altın değerini haiz olmalı idi. Kara ordusunun askerleri gibi, 10. yüzyıldan intikal eden haberlere göre denizci askerler de, kendilerine iktisadi temel vazifesi gören arazi mülkiyetine sahiptiler. Burada bahis konusu olan, hiç şüphesiz ilk denizci arazi mülkiyetinin tesisidir. Nikephoros bundan başka, büyük tehlike ile karşı karşıya bulunan bölgelerin korunması gayesiyle tehcir ve iskân siyasetiyle ilgili tedbirler aldı. Umumiyetle imparator Nikephoros'un faaliyetinde kökten hiç bir değişiklik yoktur. O her şeyden önce, seleflerinin hata ve ihmallerini telafi etmek gayesiyle, mevcut durumu esaslı bir şekilde ıslah ve tedavi etmiştir ve eğer imparator bu bakımdan bazı yenilikler yapmışsa, bütün bunlar tamamıyla geleneksel Bizans devlet siyaseti çerçevesinde kalmışlardır. Büyük bir isabetle o gözlerini ön planda Bizans devletinin iki temel direğine tevcih

¹⁷ George Finlay, *History of the Byzantine Empire*, London 1935, s. 86-100; R. Browning, *a.g.e.*, s. 57

etmişti: Devletin maliyesi ve ordusu.¹⁸

Bulgarlara karşı savaşta ağır bir yara almış olan Nikephoros'un oğlu Staurikios, birkaç aylık kısa bir saltanattan sonra tahttan feragat etmek zorunda kaldı. Yerine Mikhael Rangabe ordu ve senato tarafından imparator ilan edildi. I. Mikhael Rangabe (811-813) zayıf bir hükümdardı. Bu dönemde tasarruf siyaseti bir kenara bırakıldı. İmparator kiliseye ve hayır kurumlarına ihsanlarda bulundu. Zaten kiliseyi ve Ortodoks inancını koruyacağına dair söz vererek başa gelmişti. Bu yüzden imparator, hâkimiyeti boyunca tasvirlerle ibadet taraftarı ve kilisenin sadık bir hizmetkârı olarak kaldı. Dış siyasette Bulgarlara karşı müttefik bulmak için çabaladı. Bulgar kralı Krum Karadeniz'in batı sahillerindeki Bizans şehirlerini tek tek ele geçirmeye başlamıştı. Sonunda Bulgarlar üzerine gönderdiği ordu ağır bir yenilgi aldı.¹⁹

İmparatorun Bulgarlara karşı müttefik arayışı, batıya karşı izlenen siyasette değişiklik meydana getirdi. I. Nikephoros, Büyük Karl'ın imparatorluk ünvanı üzerinde iddia ettiği hakları görmezlikten gelmiş, hatta onu desteklediği için papalık kurumuna dahi cephe almıştı. Bu arada Büyük Karl'ın kudret ve itibarı durmadan büyümüş ve bazı Bizans nüfuz bölgelerini işgal etmişti. I. Mikhael, işgal edilmiş olan bölgelerin geri verilmesi mukabilinde Büyük Karl'ın imparatorluk ünvanını kabul edeceğini bildirdi ve 812 yılında da elçiler aracılığıyla bu durum kabul edildi. Artık sadece fiilen değil hukuken de iki imparatorluk mevcut olmuş oluyordu. Bununla birlikte Frank hükümdarı Roma imparatoru değil, sadece imparator olarak kabul edilmişti; büyük Karl da bizzat kendisini her zaman için ve bilinçli olarak Romalıların imparatoru şeklinde zikrettirmekten feragat etti. Bu sonuncu ünvanı, yani Romalıların imparatoru ünvanını Bizanslılar kendilerinde muhafaza etmişler ve bu suretle batı imparatoru ile İstanbul'da oturan gerçek Romalıların imparatoru arasındaki farkı vurgulamışlardır.²⁰

I. Mikhael'in Bulgarlar üzerine gönderdiği ordu ezici bir şekilde mağlup olmuştu. Böylelikle güvenilirliğini kaybeden imparator, Anatolikon teması kumandanı ve askeri tecrübe sahibi olan V. Leon'u yerine atayan senato tarafından azledildi.²¹

¹⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 174-178

¹⁹ G. Finlay, *a.g.e.*, s. 102-104; R. Browning, *a.g.e.*, s. 58

²⁰ G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 185-186

²¹ R. Browning, *a.g.e.*, s. 58

Ermeni V. Leon (813-820), askeri karakteri ve tasvir düşmanı düşünüşüyle öne çıkan bir kişiydi. Büyük asker ve tasvir kırıncılar III. Leon ve V. Konstantinos'u kendine örnek almıştı. Gayesi devletin askeri gücünü yeniden sağlamak ve tasvir kırıncı hareketi canlandırmaktı. Kendisi ve taraftarları, daha önceki hükümetin uğradığı askeri başarısızlıkların, bunların tasvir dostu tutumlarının bir sonucu olduğuna inanıyorlardı.²² III. Leon döneminde başlayan ikona kırıncılık hareketinin asıl amacı kiliseyi putperestlikten, fanatizmden kurtarmak ve bu inançta olanların nüfuzunu kırarak, zararlı faaliyetlerini önlemektir. Halkın cehaletinden yararlanmak isteyenler, başta Hz. İsa ve Hz. Meryem olmak üzere, aziz tasvirlerinde mucizeler yaratan kuvvetler olduğunu etrafa yayıyorlar, sonrada bundan maddi gelir sağlıyorlardı. Öte yandan manastırlara girip keşiş olanlar, ordunun askerden, tarlalarında çiftçiden mahrum kalmasına sebep oluyorlardı.²³

V. Leon'un önündeki en önemli sorun Bulgar sorunu idi. Bulgar Kralı Krum İstanbul surları önüne kadar ilerlemiş ve burada ordugâh kurmuştu. Fakat İstanbul surlarını Araplar gibi o da aşamadı. 813 sonbaharında geri çekildi. Ama ertesi yıl ilkbaharda tekrar saldırıya geçti. İmparator Krum ile anlaşmak amacıyla bir görüşme yapmak istemişti. Görüşme sırasında, Bizanslıların hazırladığı suikasttan Krum kurtulmayı başardı ve İstanbul çevresini yağmalayarak geri çekildi. Bizans bu tehlikeden, Krum'un 814 yılında ani ölümüyle kurtulabildi. Başsız kalan Bulgarlar kendi bölgelerine çekildiler. Yerine gelen yeni kral Omurtag, tehlikeli ve pahalıya mal olan bu saldırılardan vazgeçti. Bizans ile otuz yıllık bir anlaşma yapmayı da kabul etti. Böylelikle Bizans batıdaki tehlikeden kurtulmuş, Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra hilafetin içine düştüğü karışıklıktan faydalanarak doğudaki sınırlarını da güvenceye almıştı.²⁴

V. Leon, bu barış halinden, tasvir kırıncı planlarını gerçekleştirmek hususunda faydalandı. Öncelikle İstanbul patriği değiştirildi ve ardından Ayasofya'da, İznik konsilini mahkûm ederek 754 yılında toplanmış olan tasvir kırıncı konsilin kararlarına bağlılığını bildiren yeni bir konsil toplandı. Bu konsil tasvirleri put saymadığını bildirmekle beraber, yine de bunların imhasını emrediyordu. İmparatorun bu tasvir

²² G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 187

²³ Erdem Yücel, "Bizans Tarihinde İkonoklazm Akımı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/3, İstanbul 1970, s. 71

²⁴ R. Browning, *a.g.e.*, s. 58

aleyhtarı hareketi hiçbir zaman önceki devirde olduğu kadar taraftar bulamamış ve imparator sürekli tacını kaybetmek korkusu ile yaşamıştır. Aldığı bütün tedbirlere rağmen 820 yılında, bir zamanki silah arkadaşı Amorion'lu Mikhail'in adamları tarafından, dini ayin esnasında Ayasofya kilisesinde öldürülmüştür.²⁵

Yerine geçen II. Mikhael (820-829) ile yeni bir hanedan, Amorion veya Frigya hanedanı, işbaşına gelmiş oluyordu. Genel hatlarıyla öncülünün siyasetini izleyen II. Mikhael'in yönetim döneminde köleler, köylüler ve kentliler birleşerek korkunç bir isyan çıkarttılar. İsyanın başıma, kendisinin İrene'nin oğlu Konstantinos olduğunu söyleyen bir komutan, Slav Thomas geçti. Toplumun çeşitli kesimlerinden çok sayıda taraftar topladı. Mevcut iktidarı beğenmeyenleri, devrimin hükümet siyasetini değiştireceğine inananları kendi yanına çekti. Slav Thomas Arapların desteğini de kazandı. Ayrıca, ikona-taparlarla uzlaştı. Yeni hükümetle anlaşmazlığa düşen V. Leon taraftarları da Thomas'ın yanında yer aldılar. Thomas'ın amacı ne olursa olsun, hareket, başından itibaren altsınıfların açıkça tanımlanmış devrimci gösterileri niteliğini taşıdı. Bizanslı tarihçilere göre, Thomas "köleyi efendisine, askeri subayına karşı ayaklandırmayı" başardı. Bir Bizans kaynağı, Thomas'ın tutumunu şöyle anlatmaktadır: "Tüm mültezimleri tutuklattıktan sonra, yasal vergilerin hepsini kaldırdı ve halka para dağıtarak Mikhael'e karşı güçlü bir ordu topladı." Bu durumdan, Önasya halkının isyanındaki temel nedenin ağır vergi yükü olduğu sonucu çıkartılabilir. Altsınıfların ayaklanması, neredeyse tüm themalara yayıldı; Önasya'da Ermeniler, Gürcüler gibi yerli halkların yanı sıra, Slav ve İranlı kolonlar da isyana katıldılar. İki yıldan fazla süren (821-824) iç savaş, kanlı ve çetin geçti. Ama Ortaçağ'daki her köylü hareketi gibi, bu isyan da başarısızlığa uğramaya mahkûmdu.

İstanbul hükümeti, isyanı Bulgarların yardımıyla bastırabildi. 823 ilkbaharında Bulgarlara yenilen Thomas, Arkadiopolis'e (Lüleburgaz) çekilerek, hükümete beş ay daha direnmesine karşın tutsak alınıp idam edildi. Hareketin boyutundan ürken hükümet, geçici bir süre mali baskıyı (vergiler) durdurmak zorunda kaldı. Öte yandan, isyanın başarısızlığı, köylünün ekonomik ve hukuki durumunun ağırlaşmasına katkıda bulundu. II. Mikhael dönemindeki iç anlaşmazlıklar ve yönetimdeki istikrarsızlık, imparatorluğun dış durumu üstünde de olumsuz bir etki yarattı. Bizans 825'te, stratejik

²⁵ G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 189-190

ve ticari açıdan önemli Girit Adası'nı, İspanya'dan gelen Arap korsanlara kaptırdı. Arapların burada kurdukları bir tür korsan devleti, X. yüzyıl ortalarına kadar Ege kıyıları için sürekli bir tehdit unsuru haline geldi. Sicilya'nın büyük bir bölümünün kaybı daha kötü sonuçlar doğurdu. Adaya yerleşen Afrikalı Araplar, yavaş, ama kararlı bir şekilde yayıldılar.²⁶

II. Mikhael'in ölümünden sonra yerine oğlu Theophilos (829-842) geçti. Yeni imparator Nikephoros reformlarının sonucunda devletin elinde birikmiş olan parayı kullanarak merkezde ve diğer yerlerde kapsamlı inşaat faaliyetlerine girişti. Bu yapılarda Bağdat'taki İslam mimarisinin tesirleri görülür. Başkent surları onarıp güçlendirildi. İmparatorun sahip olduğu tek şey para değildi. Slav Thomas'ın sebep olduğu tahribattan geriye kalan orduyu da geri almıştı. Bununla doğu sınırında bazı ilerlemeler kaydedildi.²⁷ Yine bu dönemde Arap sınırında,²⁸ Anadolu'nun kuzeyinde ve Kırimda bazı idari düzenlemeler yapıldı. Araplarla olan mücadelede Bizans tam bir varlık gösterememekteydi; aynı zamanda Sicilya'da da savaşmak zorundaydı, çünkü burada Arap fethi bütün savunma tedbirlerine rağmen ilerlemekte olup, daha 831 yılında Palermo düşmüştü. Doğu sınırındaki savaş, başta, karşılıklı sınır ihlalleriyle devam etti. Fakat durum, halife Mu'tasım'ın iç düzeni sağladıktan sonra, Anadolu'nun en önemli merkezlerine yönelen büyük bir sefere girişince daha da ciddileşti. Arap ordusu 837 yılında bizzat imparatorun kumanda ettiği Bizans ordusunu yendi ve Ankara'yı işgal etti. Daha sonra da idarenin saltanat şehri olan Amorion işgal edildi.²⁹

Theophilos döneminde, ikona kırıcılığın egemenliği doğrultusunda son bir girişimde bulunuldu. İmparator 833 yılında, meskûn bölgelerdeki tüm manastırların kapatılmasını emreden bir ferman çıkarttı. Bu ferman, ikona ibadetini bir kez daha yasaklıyor, hatta azizlere saygı gösterilmesine bile karşı çıkıyordu. Ancak bu ikona kırıcılığın son mücadelesi oldu. Bundan sonraki dönemde kesin şekilde Ortodoksluğa ve ikona ibadetine dönüldü.³⁰

Theophilos öldüğünde oğlu ve halefi III. Mikhael (842-867) henüz üç yaşında

²⁶ M. V. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1999, s. 133-134

²⁷ R. Browning, *a.g.e.*, s. 59

²⁸ E. Honigmann, *a.g.e.*, s. 47-51

²⁹ G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 195

³⁰ M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 134

idi. Bu yüzden iktidarı onun yerine imparatorun dul karısı Theodora ele aldı. Theodora'nın yanında yer alan ve patriğin rızasıyla tasvirler kültürünü yeniden canlandıran naipler kurulunun en önemli üyeleri, imparatoriçenin iki kardeşi Bardas ve Petronas, yine yakın akrabası olan Sergios Niketiates ve gözdesi Theoktistos idiler. Patriklik tahtının Methodios'a tevdi edilmesinden sonra toplanan bir konsil, 843 yılında tasvirler kültürünün yeniden kabulünü yeniden ilan etti. Tasvir kırımcılık hareketinin çöküşü Bizans'ta büyük inanç mücadeleleri devrini kapatmaktadır.

Devlet politikasının idaresi kısa zamanda, imparatoriçenin yegâne müşaviri haline gelen Theoktistos'un eline geçti. Onun yürüttüğü akıllıca mali siyaset devlete büyük altın ihtiyatları sağladı. Tasvirler kültürünün tekrar canlandırılmasından sonra derhal Araplara karşı mücadele ele alındı. Theoktistos kuvvetli bir donanma ile Girit'e yelken açtı ve pek kısa bir zaman için dahi olsa burada Bizans egemenliği yeniden kurulmuş oldu (843-844). Doğuda iç mücadeleler nedeniyle duraklayan Arap saldırıları yerine Bizans, Pavlikianlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Balkanlarda İslav kabileleri üzerinde de hâkimiyet sağlandı.

Bizans devletinin büyük siyasi ve kültürel parlama devri ancak, gene imparator III. Mikhael'e hükümdarlık haklarını kullanmak imkânını veren ve devlet işlerinin idaresini onun dayısı Bardas'ın ellerine tevdi eden 856 yılındaki hükümet darbesinden sonra başladı. Bardas ve Mikhael, Theodora ve Theoktistos tarafından idare olunan rejimden zarar görenler sıfatıyla tabii müttefik idiler. Çünkü bütün iktidarı eline geçirmiş bulunan Theoktistos tarafından bir kenara itilmiş olmak Bardas'a ne kadar acı geliyor idiyse, ergin yaşa ulaşmış imparatora da annesinin vesayeti o kadar ağır gelmekteydi. Bardas genç imparatorla anlaşarak imparatoriçenin haberi olmadan saraya döndü. Theoktistos imparatorluk sarayında III. Mikhail'in gözleri önünde öldürüldü. Bundan sonra Mikhail senato tarafından hükümlan olan hükümdar ilan olundu.

İdare genel olarak Bardas'ın elindeydi. Bu dönemde Araplara karşı mücadele kararlılıkla sürdürüldü fakat Arap ilerleyişi durdurulamıyordu. Öyle ki III. Mikhael'in saltanatının sonlarına doğru Sicilya'da önemli şehirlerden sadece Syrakusa ve Taormina imparatorluğun elinde kalmıştı. Anadolu'ya yapılan seferler ise daha başarılı geçiyordu. Kuşkusuz daha önemli olan hadise 860 yıllarına doğru Rusların İstanbul önlerinde görünmeleridir. Rus kuşatması zorlukla atlatıldı ve Bizans bundan sonra oluşmakta olan

Rus devleti içinde Hıristiyanlığı yayma politikası izledi. İstanbul patrikliğine getirilmiş olan Photios'un aldığı kararlarla Roma kilisesi ile olan zıtlık daha da arttı. Bu sıralarda İstanbul'da bir saray ihtilali vuku buldu. III. Mikhael yanına alıp imparatorluğa ortak ettiği Makedonyalı Basileios tarafından 867 yılında öldürüldü. Yerine geçen Basileios ile yönetimde yeni bir hanedan işbaşına gelecek ve Bizans devleti de gücünün doruğuna ulaşacaktır.³¹

Makedonya hanedanı devrindeki yükseliş başlangıçta yavaş yürüdü. I. Basileios (867-886) Anadolu'da başarılar kazanarak doğu sınırını Fırat'a kadar ileriye götürebildi. Burada Pavlikianlarla mücadele edildi. Ancak imparator asıl hedefi olan Malatya'yı alamadan mağlubiyete uğradı. Yine de Bizans devletinin, doğu sınırında planlı olarak ilerlemeye başladığı devre açılmış bulunuyordu. Müslümanların batıda elde ettiği üstünlük bozulamadı. Araplar 876 yılında Malta'yı, 878'de Syrakusa'yı ellerine geçirdiler. Bununla beraber Bizans Güney İtalya'da tutunabildi. İmparatorun buradaki mücadelede, papalıktan istediği yardım karşılıksız kaldı. Böylece tahta geçtiği sırada papalıkla arasını düzeltmek için sarf ettiği çabaların da boşa gittiğini anlamış oldu.

Oğlu VI. Leon devrinde (886-912), 893'te Bulgar tahtına çıkan Symeon'un idaresindeki Bulgarlar Bizans'ın Balkan hakimiyetini tehdit eden büyük bir tehlike haline geldiler. Symeon'un Bizans'a saldırması üzerine askeri kuvveti az olan Bizans Macarlardan yardım istedi. Macarların arkadan vurmasıyla mağlup olan Symeon daha sonra Peçeneklerle ittifak yapıp Macarları yendi ve Bizans'ı anlaşma yapmaya zorladı. Yapılan anlaşmayla Bizans her yıl haraç ödemeyi kabul ediyordu. Aynı zamanda Armenia ve Kilikya bölgelerine yeniden giren Araplar doğu sınırında başarılar kazanmaktaydılar. X. yüzyılın ilk yıllarında Ege denizinde üstünlük sağlayan Müslüman donanması adalara, Pelopones ve Tesalya sahillerindeki şehirlere hücum ederek 902'de Demetrias ve 904'te Selanik'i zapt ederek çok sayıda esir ve ganimet ele geçirmişti. Ayrıca 902'de imparatorluğun Sicilya'daki son üssü Taormina da Araplar tarafından zapt edilince Bizans'ın adadaki hâkimiyeti son buldu. Siyasi olaylar dışında VI. Leon devri, daha babası Basileios zamanında başlayan kanunların yeniden düzenlenmesi çalışmalarının tamamlanarak imparatorluğun uzun yıllar kullanacağı kanun koleksiyonunun Basilika adıyla yayımlanması bakımından da önem taşır. VI. Leon'un

³¹ G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 204-217

kanunlarında, imparatorun her şeye hâkim kudretinin sağlamlaştırılması yanında Bizans aristokrasisinin güçlenmesi de ifadesini bulmaktadır ve bu, müteakip gelişmesinde Bizans devletinin temelini oyacak ve hatta imparatorun mutlakîyetini de sarsacak bir oluşumdur. Bu gelişmenin başlangıç safhası 8. yüzyıl içlerine kadar uzanır; çünkü daha o zamanlarda Bizans'ta bazı büyük arazi ve servet sahibi aileler görünmeye başlamaktadır.

VI. Leon'dan sonra tahta kardeşi Aleksandros geçti, fakat bir yıl sonra öldü. Bunun üzerine VI. Leon'un küçük yaştaki oğlu VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959) tahta çıkarılarak devlet yönetimi naiplik meclisine verildi. Ancak Bulgar saldırıları yüzünden devletin bu yıllardaki çaresizliği kuvvetli bir askeri idarenin kurulmasını gerektiriyordu. Bu görevi Amiral Romanos Lakapenos üzerine aldı. Romanos kızı Helena'yı genç imparator VII. Konstantinos ile evlendirerek yönetimin başına geçti (919-944). Romanos'un politikası ne derece başarılı olursa olsun devlet birkaç defa İstanbul önlerine kadar uzanan Bulgar saldırılarının meydana getirdiği büyük tehlikeden ancak Symeon'un ölümü (927) ile kurtuldu. Onun oğlu Petro devri ise tam aksine Bulgarlarla iyi ilişkiler içinde geçti. Balkanlarda barış sağlayan I. Romanos, kuvvetlerini Anadolu'ya geçirmek ve doğu cephesinde Araplara karşı savaşmak imkânını elde etmişti. X. yüzyıl ortalarında askeri bakımdan iyice kuvvetlenmiş bulunan imparatorluk artık taarruza geçebilirdi. Doğu domestikosu Johannes Kurkuas kumandasındaki Bizans ordusu Fırat'a kadar ilerledi; 934'te Malatya'yı, 943'te Meyyafarikin, Amid, Dara ve Nusaybin'i zapt etti. Kurkuas'a karşı İslam cephesinde savaşları Halep Hamdânî Emirî Seyfûddeve ölümüne (967) kadar sürdürdü. Ne var ki Bizans ordularının ilerleyişi durdurulamadı. Bizans yeniden güçlenmişti. Bundan sonraki yıllarda da Araplar aleyhine topraklarını genişletecekti. Romanos Lakapenos'un devlet adamı olarak büyüklüğü, en açık şekilde, onun küçük arazi sahipliği müessesesini korumak üzere giriştiği kanun koyuculuğu faaliyetinde belirmektedir. Bu dönemde, aristokrasi gittikçe artan oranda arazisini genişletiyordu. Romanos bu konuyla ilgili birden fazla emirname yayınladı. Ancak arazilerin topraklı aristokrasinin eline geçmesine engel olamadı.

I. Romanos oğullarının hıyanetine uğrayarak iktidardan uzaklaştırılınca (944) VII. Konstantinos tahtına tek başına sahip oldu. Bu devirde Araplara karşı yapılan savaşları kumandan Nikephoros Phokas yürüttü. İlim ve sanatı destekleyen, bizzat

kendisi de birçok eser yazmış olan İmparator VII. Konstantinos'tan sonra oğlu II. Romanos zamanında (959-963) Bizans'ın elde ettiği en büyük başarı, uzun bir kuşatmadan sonra Girit adasının zapt edilmesi (961) olmuştur. II. Romanos arkasında iki küçük oğul bırakarak ölünce bu çocukların koruyucusu sıfatıyla devrin meşhur kumandanı Nikephoros Phokas dul imparatoriçe Theophano ile evlenerek tahta çıktı. Nikephoros 965'te Kıbrıs'ı Araplardan geri aldığı gibi aynı yıl Tarsus'un zaptıyla Kilikya bölgesini de Bizans hâkimiyetine soktu. Bizans için Suriye yolu açılmıştı. İmparatorluk orduları Kuzey Suriye'de birçok kale ve şehri ele geçirdikten sonra 969'da Antakya'yı zapt ettiler. Aynı yıl bir saray suikastına kurban giden Nikephoros'un yerine Johannes Çimiskes (969-976) imparator oldu. Saltanat yılları Araplara, Bulgarlara ve Ruslara karşı yaptığı başarılı savaşlarla doludur. Çimiskes'in idaresinde 974'te el-Cezire, 975'te Suriye'ye giren Bizans orduları Dımaşk ve Beyrut'un kuzeyindeki bölgeye kadar ilerlediler. Artık hedef Kudüs idi. Fakat bu teşebbüs gerçekleşemedi. Çünkü Mısır'a yerleşmiş bulunan Fatımi hanedanı Filistin'i de zapt etmiş ve Bizans'ın bu bölgeyi işgalini engellemiştir.

Çimiskes'in ölümüyle Makedonya hanedanının en büyük hükümdarı II. Basileios'a (976-1025) saltanat yolu açıldı. Kardeşi Konstantinos da kendisiyle birlikte tahta çıktıysa da hiçbir zaman devlet işlerine karışmadı. II. Basileios hâkimiyetinin ilk yıllarında, iktidar kavgasına girişen askeri asalet sınıfının temsilcileri Bardas Skleros ve Bardas Phokas ile mücadele etmek zorunda kaldı. Onun en büyük başarısı, Samuel'in idaresinde yeniden güçlenen Bulgarlara karşı yaptığı ve otuz yıl inatla sürdürdüğü savaşlar olmuştur. Nihayet 1014 yılında kazandığı zaferle Bulgar Devletini yıkarak arazisini imparatorluğa ilhak etti. Ayrıca 1001 yılında Mısır Fatımi hilafeti ile imzaladığı anlaşma Bizans'ın doğudaki sınırını belirledi. Bizans'ın bu devrede Ermenilere karşı güttüğü siyaset çok ilgi çekici ve kesin sonuçlu olmuştur. 1021 yılında II. Basileios doğu sınırına yaptığı seferle Gürcistan'ın bir kısmını ve Vaspurakan bölgesini imparatorluğa ilhak etmişti. Ayrıca Ermeni Krali Smbat, doğudan gelen Türk akınlarının baskısı altında kendisinden sonra arazisini Bizans'a devretmek üzere II. Basileios ile anlaştı. 1045 yılında bu bölgenin de Bizans'a ilhakı ile imparatorluk Anadolu eyaletlerinin giriş noktalarına hâkim olmuştu. II. Basileios'un Ermeni arazisini ilhak siyaseti, Bizans'ın askeri gücünü yitirmemesi şartıyla yararlı olabilirdi. Fakat bir süre sonra Selçuklu Türkleri taarruza geçtiklerinde Bizans'ın askeri gücü azalmış

olduğu gibi doğu sınırında tampon bölge görevi yapan küçük Ermeni krallıkları da ortadan kalkmış bulunuyordu.³²

4. Bizans Devletinin Zirai Politikası

Batıda siyasi örgütlenmenin temeli Roma'ya kadar gitmektedir. Burada kurulan siyasi otorite, kısa sürede Avrupa, Kuzey Afrika ve Ön Asya'yı egemenliği altına alan bir imparatorluk haline dönüşmüştür. İmparatorluğun bu denli hızlı gelişmesinde özellikle savaşlarda elde edilen getirilerin uzunca bir dönem savaşların maliyetinden daha büyük olmasının etkisi yatmaktadır. Ancak milada doğru yaklaşıldıkça, Roma'nın uzun süren savaşlarının siyasal ve ekonomik yapılanmadaki etkisi artık hissedilmeye başlanmıştır. İç üretim tamamen sekteye uğramakta, Roma her geçen gün ithal eğilimleri artan bir ivme içine girerken iç üreticilerin rekabet gücü dışardan akan bol miktarda hububat nedeniyle bozulmaktadır. Sosyal yapıdaki *partici-plep* çatışmasını ve çok sayıdaki kölelerin baskısını da buna eklemek gerekir. Emek arzının daralarak maliyetlerin artması, küçük çiftliklerin büyüklerin rekabet gücü sonucunda yok olmaya yüz tutması, Romalı büyük *latifundia* sahiplerini yeni bir üretim tarzı uygulamaya yöneltmiştir. Büyük toprak sahipleri sonuçta topraklarının bir kısmını kendine ayırarak (*domain*) kalanını özgür kiracılara (*koloni*) veya kölelere (*serf*) küçük parçalar halinde vererek işletme yoluna gitmişlerdir. Çalışanların görevleri, aynı ve nakdi kira ödentilerini ödemek ve ayrılan topraklarda çalışmak olarak saptanmıştır. Roma'nın ihtiyacına şimdilik yanıt veren bu tarz, çalışanların zamanla toprağa bağlanmaları ve etkinliğini kaybeden merkezi güç yerine bölgesel güçler etrafında toplanmaları sonucunu doğurmuştur. Artık siyasal, askeri, ekonomik ve hukuki egemenliğin el değiştirmesi söz konusudur. Sonuçta Batı Roma'nın Germen istilaları karşısında yıkılması, bu süreci tamamlayarak Batı Avrupa'da küçük ölçekli siyasi-ekonomik birliklerin Orta çağ boyunca yaklaşık bin yıl sürecek egemenliğini başlattı.³³

Bununla birlikte imparatorluğun doğu yarısı, batıyla aynı siyasal birliğin içinde yer almasına rağmen, hiçbir zaman batıdakine benzer ekonomik değişim süreçleri izlememiştir. Doğu kendine has iki farklı özelliğe sahipti. Bunlar, canlı bir ticarete sahip

³² G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 217-292; I. Demirkent, *a.g.md.*, s. 235-236; M. V. Levtchenko, *a.g.e.*, s. 142-175

³³ A. Mesud Küçükcalay, *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler, Avrupa ve Osmanlı Devleti*, Konya 2001, s. 12-16

çok sayıda kentin varlığı ve kırsal alanda egemen toprak mülkiyetinin küçük toprak mülkiyeti olmasıydı. Dolayısıyla burada batının egemen işletme tarzı olan *latifundia* tipi işletme ortaya çıkmamıştı. Aynı şekilde doğuda, ekonominin daha çok kentlere dayanması, kentlerin genellikle deniz bağlantılı olmaları ve bu nedenle de çok iyi korunabilmelerinden ötürü, III. yüzyıldan itibaren yıkıcı etki yapmaya başlayan barbar saldırıları, daha az zararla atlatıldı. Fakat Batıyı yıkan Germen saldırılarına karşı sağlam bir biçimde direnebilen Bizans, VII. yüzyılda bundan sonraki oluşumları önemli ölçüde etkileyecek güçlü bir saldırı karşısında kalmıştır. Slav ve Avarların Balkanları işgali, İranlıların Anadolu içlerine kadar girmeleri ve Arapların Suriye ve Mısır'ı ele geçirmeleri, Bizans'ta önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu yoğun saldırıların sonucu olarak, işgallerden insan toprak ve toprak varlığının önemlice bir bölümünü yitirerek çıkan toprak aristokrasisi, Bizans'ın ilk yıllarındakinden daha da önemsiz hale geldi. Bunun yanı sıra, orta büyüklükte toprak sahiplerinin de durumları sarsıldı. Bu iki sınıfın gerilemelerine karşılık, III. yüzyıldan beri Batı etkisiyle yaygınlaşmakta olan *colonus*'ları toprağa bağlama hareketi önemli ölçüde yavaşladı. Bütün bu gelişmeler, devletin vergi endişeleriyle tarımsal alana daha yoğun olarak müdahale etmesi sonucunu doğurdu. Bu müdahaleler kapsamında, daha fazla vergi toplayabilmek amacıyla devletin, köy cemaatlerini müştereken sorumlu vergi mükellefleri saymağa başlaması sonucu, *colonus*'luk iyice gerileyip, küçük tarımsal mülkiyet egemen toprak tasarrufu biçimi halini aldı.³⁴ Bu oluşumda Slav kabilelerinin Anadolu'ya yerleştirilmesi ve böylelikle nüfus dengesini sağlayarak işgücü eksikliğini azaltması da etkili oldu. Öte yandan askeri teşkilatta da bazı düzenlemeler yapıldı. İlk dönemlerde başlıca askeri güç paralı askerlerden meydana geliyordu. VII. yüzyıl boyunca, merkezden kopmak isteyen güçleri tasfiye etmek için harcanan çabalar, güven vermeyen paralı askerler ve onların komutanları yerine, *themalar* sisteminin uygulamaya konmasına yol açtı. Bir kişiye, askeri hizmet karşılığı belli bir arazinin tahsis edilmesi şeklinde işleyen bu sistem, devlete sürekli ve dayanıklı bir ordu sağlamanın yanında, küçük özgür köylü nüfusunun artmasına da katkıda bulundu. Daha sonraları, IX. yüzyılda, asker sağlamanın ve geçiminin toprak tasarrufuna bağlanmasını kolaylaştırmanın yolları arandı. Giderek, bir ailenin elinde tuttuğu toprak mülklerinin askeri değeriyle, bir askerın bakım ve teçhiz

³⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Son Dönem Bizans Ekonomisi", *Ekonomik Yaklaşım*, 3/7, Ankara 1982, s. 138-141

masrafları arasında bir eşitlik kuruldu.³⁵

Kırsal yaşama damgasını vuran küçük üretici, hâkimiyetini uzun süre koruyamadı. X. yüzyıldan itibaren, elinde sermayesi olan şehir aristokrasisi, ekonomik yapının da etkisiyle kırsal alana sızmaya başladı. Aynı şekilde köy komünü içerisindeki bazı kişiler, ellerindeki servetleri bir ölçüde yoğunlaştırdılar. Bu durum, malından mülkünden olan köylülerin, şehirler ve büyük malikâneler doğrultusunda, dışarıya göç etmesi sonucunu doğurdu. Neticede toprak mülkiyeti temeline oturan bir toprak aristokrasisiyle, varlığı vergi toplamaya dayanan bir memurlar aristokrasisi olmak üzere, birbirine rakip iki sınıf teşekkül etti. İlki, ikincinin beslendiği kaynağın önüne set olarak dikildiği ölçüde, bu iki sınıf arasında X. yüzyıldan itibaren çatışma başladı.

Bu durum, mali olarak, komün adı verilen bir birim oluşturan köy yapısında da bozulmaya yol açtı. Toprakların bir yandan bürokratik aristokrasinin, öte yandan zenginleşmiş köylülerin ellerinde toplanmasıyla içten ve dıştan sarsılan komün, aynı zamanda göçlere de karşı koymak zorundaydı. Nüfus artışı neticesinde toprakların küçük parçalara ayrılması, devleti çok ağır vergileri, yoksul köylünün yerini yurdunu bırakıp kaçmasına yol açıyordu. Çok sayıda köylünün toprağını terk etmesi halinde de, müşterek sorumluluk dayanılmaz bir yük haline geliyor ve göçleri arttırıyordu. Sonunda vergi yükümlülüğünün komünün diğer üyelerine bindirilmesi yerine, terkedilmiş topraklar komün arazisinden çıkarıldı. Böylece köyün yüzölçümünün azalması pahasına, bu topraklar, gittikçe artan ölçüde devletin mülkiyetine alındı. Devlet toprakları, elde edilme biçimlerinin bir gereği olarak boşular. Büyük toprak sahiplerinin üzerlerine geçirdikleri topraklar için de durum aynıydı. Böylece, ilerde devletle büyük toprak sahipleri arasındaki mücadelenin temelini oluşturacak sorun, yani işgücü sorunu ortaya çıkmış oldu. Büyük toprak sahiplerinin kötü emellerine karşı Bizans hükümeti, köylü olsun, asker olsun, küçük mülk sahiplerini himaye ederken, onların hakları ve bağımsızlıkları uğruna mücadele ediyor değildi. Gerçekte gelirler ve köylü hizmetlerinden oluşan kendi haklarını koruyordu. X. yüzyıldaki ülke içi mücadele, küçük ve büyük toprak sahipleri arasında değil, merkezi iktidar ile feodal

³⁵ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I, Bizanstan Tanzimatı*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul 1986, s. 33-34

güçler arasında oldu.³⁶

Bütün tarihi boyunca Bizans hükümetinin temel hedefi aynı kalmıştır. Bu hedef öncelikle güçlü bir merkezi idare kurmak ve bunu devam ettirmek idi. Diokletian'dan itibaren bütün imparatorlar Romanın çöküşünün temel sebebinin, birlikten mahrum olması ve taşra yönetiminin kontrolünü kaybetmesi olduğunun farkına varmışlardı. Diokletian imparatorluğun bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyük olduğunu düşünmüştü; muhtemelen iki veya dört merkez düşünüyordu. Ama Konstantin'in yeni başkenti hem kolay ulaşılabilir hem de kolay savunulabilir bir şehir olduğunda merkezi bir idare kurmak için oldukça uygundu. Yerel yöneticilerin önemli derecede özerklik hakları vardı fakat periyodik olarak merkezden gönderilen memurlar tarafından teftiş ediliyorlardı. Bu sistem X. yüzyıldan itibaren merkezi hükümete meydan okuyacak kadar zenginleşmiş taşralı asalet sınıfının ortaya çıkmasına kadar sağlıklı bir şekilde işledi.

Devletin bir diğer hedefi de birincisine bağlı olarak başkent huzurunu temin etmek olmuştur. Başkent nüfusunu daima iyi beslemek ve memnun tutmak son derece önemliydi. Çünkü merkezileşmiş bir devletin başkentinde çıkacak herhangi bir karışıklık bütün idari sisteme ciddi zararlar verebilirdi. Bu nedenle ucuz yiyecek ve temel eşyaların sürekli olarak şehre akmasını sağlamak için mümkün olan her şey, hemen her dönemde yapılmıştır. Şehrin refahı için, ikona kırıcı dönem hariç eyaletler bile feda edilmiştir.

Üçüncü olarak hükümet, yönetimin ve büyük oranda ücretlilerden oluşan ordunun masraflarını karşılamak için, bununla birlikte hazineyi güçlendirmek amacıyla, sağlam ve sürekli bir vergi geliri elde etmeyi amaçlıyordu. Bizanslıların gözünde iyi imparator, arkasında dolu bir hazine bırakan imparatordu. Altın acil durumlara karşı ihtiyat olması ve imparatorluğun sikkelerine maden sağlamak için gerekiyordu. Ayrıca hükümet dolaşımdaki altın miktarını düzenlemek suretiyle fiyat kontrolünün mümkün olacağını da anlamıştı.

Bu hedeflere ulaşmak için Bizans hükümeti vatandaşlarının ekonomik hayatlarını her açıdan etkileyen emirler ve kanunlar yayınladı. Bunlar sistematik bir

³⁶ S. Yerasimos, *a.g.e.*, s. 42-43, 46-48

politikadan ziyade idari amaçlar için çıkıyordu. Örneğin, çocuğun babasının mesleğini devam ettirmesini emreden Diokletianus kanunu Bizans tarihi boyunca yürürlükte kalmış olmasına rağmen uygulandığına dair herhangi bir kanıt yoktur. Aynı şekilde Bizans otoriteleri, ticaret dengesiyle hiçbir zaman ilgilenmediler. Onlar için ihracat ekonomik olmaktan çok politik bir kazanç idi. Roma döneminden beri ihracattan çok ithalat yapılıyordu ve oluşan açık daima altınla kapatılıyordu. Bu durum, imparatorluğun refahının altın mevcudiyetine bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Böylelikle devlet hazinesinin azaldığı dönemler aynı zamanda ticaretin gerilediği dönemler olmuştur.³⁷

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Bizans devleti özellikle tarım konusunda istikrarlı bir politika izlememiştir. Devletin varlığı açısından tehlike çanlarının çalmaya başladığı VIII. yüzyıl ve sonrasında toprak mülkiyeti ve güçlenen aristokrasi konusunda alınması gereken önlemlerde geç kalınmış, daha sonra alınan önlemler de istikrarlı bir şekilde uygulanmadığı ve bir idareciden diğerine kesintiye uğradığı için harcanan çabalar boşa gitmiş, devlet o hep korumaya çalıştığı merkezî otoritesini kaybetmiştir.

³⁷ Steven Runciman, "Byzantine Trade and Industry", *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Postan, vol. II, Cambridge 1987, s. 132-134

BİRİNCİ BÖLÜM

ZİRAATIN UNSURLARI

Toplum ve devlet hayatının zaruri dayanağı olan zirai üretimin gerçekleşebilmesi için üç temel unsurun bir arada var olması gerekmektedir. Bunlar, doğal kaynaklar (su, toprak, hayvan vb.), üretim araçları ve bilgisi ve insan emeğidir. Bu üç unsur bir araya gelmeden zirai üretim yapılamaz. Biz bu unsurları arazi, üretici ve zirai donanım olmak üzere üç başlık altında inceledik. Bunlar içinde en önemlisi arazidir. Verimli bir şekilde ziraat yapmanın ön koşulu uygun bir araziye sahip olmaktır. Ziraata uygun bir arazinin mevcut olmadığı bir bölgede ziraattan da söz edilemez. Dünya coğrafyasında tarıma ilk geçilen bölgelerin, su kaynağı bol, ziraata en uygun olan Mezopotamya bölgesi olması bunu gösterir. Aynı şekilde, bu uygun arazi üzerinde ziraat yapan üretici bir nüfus, ziraatın diğer unsurunu oluşturmaktadır. Bu üretici nüfusun oluşması da dolaylı olarak arazi unsuruna bağlıdır. Çünkü bir arazinin ziraata uygunluğu ile üzerinde yaşayan nüfus arasında doğru orantı vardır. Bu nedenle Dünya üzerindeki yerleşim bölgeleri daima zirai potansiyele sahip arazilerin yakınında kurulmuştur. Diğer unsuru oluşturan zirai donanım ise üretimi gerçekleştirmek için lazım gelen teknik aletleri içermektedir. Bu aletlerin teknolojik gelişmişlik düzeyi üretimin verimliliği üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Bu üç unsurun Bizans devletinde sahip olduğu şartlar birinci bölümün konusunu oluşturmaktadır.

1. Arazi

Zirai üretimin en önemli unsurunu arazi oluşturmaktadır. Çünkü sahip olunan arazinin coğrafi özellikleri üretimi doğrudan etkilemektedir. Toprağın verimliliği, ürün miktarını; toprağın yapısı ve bölgenin iklimi, ürün çeşidini, kullanılan aletleri ve uygulanan yöntemleri etkilemektedir. Aynı şekilde bu özellikler; bölgenin nüfus yoğunluğunu, yerleşim biçimlerini ve böylelikle bölgedeki bütün faaliyetleri de doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Bu nedenle, Bizans devletinde ne şekilde ziraat yapıldığını ortaya koymak için öncelikle imparatorluğun yayıldığı coğrafi alanı

tanımlamak gerekmektedir. Sürekli elinde bulundurduğu alan olarak Balkanlar, Anadolu ve bazı adalardan oluşan imparatorluk arazisinin coğrafi yapısı, genel olarak bilinen bir konu olduğundan buna kısaca değinmek yeterli olacaktır. Bizim için asıl önemli olan, bu alanın zirai açıdan verimliliğinin tespit edilmesidir.

1. 1. Balkanlar

Balkan, Avrupa'nın güney-doğusunda Tuna Nehri üzerindeki Demir-Kapı geçidindeki Banat Dağları vasıtasıyla Karpat Dağlarına temas ederek, buradan itibaren geniş bir kavis çizip Karadeniz'e doğru uzanan dağ silsilesinin ve bu dağları içine alan büyük yarımadan ismidir. Eski ve Orta Çağ kaynaklarında, topoğrafik durumu iyi bilinmeyen bu dağların bazı kısımlarına "Haemus" adı verilmekteydi. Balkan kelimesi, bazı Türk lehçelerinde "dağ" manasına gelmekte, hatta Hazar Denizi doğusunda yükselen bir dağ kütesine de Balhan (Balkan) adı verilmektedir. Balkan adı, buraya gelen Türkler tarafından sadece "dağ" manasında ve umumiyetle başka bir kelime ile birlikte kullanılmıştır. Neticede Balkan adı sadece bu dağ silsilesine verilmekle kalmamış, Avrupa kıtasının bu büyük yarımadasını da ihtiva eden bir anlam kazanmıştır.¹

Adını batıdan doğuya uzanan ve Bulgaristan'ı ikiye bölen bu dağ silsilesinden alan Balkan yarımadasının doğu, güney ve batı sınırları hakkında mevcut görüş birliğine rağmen kuzey sınırları tartışmalıdır. Bazı coğrafyacıların bölgenin kuzey sınırını Tuna ve Drava nehirleri olarak kabul etmeleri yanında bu sınırı Karpat dağlarının doğusundan geçirenler de vardır. Böylece bu ikinci sınırlamaya göre Balkan yarımadası 1 milyon km² kadar bir yüzölçümünü kaplamaktadır.²

Balkan yarımadası, çok yüksek olmamalarına rağmen (3000 metreden az), yüzölçümünün üçte ikisini oluşturan dağ sistemleriyle kaplıdır. Dinar Alpleri ve Pindus dağlarından oluşan en büyük kısım, Yugoslavya ve Yunanistan boyunca kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanır. İkinci bir sıra, Demir Kapı'dan Tuna'yı geçen ve Bulgaristan içlerine doğu-batı yönünde uzanan kavisli Balkan Dağları'dır. Bu ikisi arasında da Rodop dağları uzanır. Bu dağ sistemlerinin kesiştiği bölgedeki merkezî

¹ Besim Darkot, "Balkan" mad., *İA*, C. II., İstanbul 1977, s. 280

² Kemal H. Karpat, "Balkanlar" mad., *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 25

Balkanlar (Makedonya) arazisi, oldukça karmaşık ve parçalı bir yapı arz eder. Seyrek olan nehirler de, bu dağların yönüne göre başta Tuna Nehri vasıtasıyla Karadeniz'e olmak üzere, Adriyatik ve Ege Denizi'ne dökülürler. Dağların çok geniş bir alan kaplamasının sonucu olarak ovalar bir hayli sınırlanmıştır. En önemlileri Valahya (Eflak) ve Moldavya (Boğdan) ovalarından oluşan büyük Tuna Ovası ile Balkan ve Rodop Dağları arasından Marmara'ya kadar uzanan Trakya ovasıdır. Bunların dışında yukarıda bahsedilen nehirlerin çoğu da denize döküldükleri yerlerde küçük ovalar oluşturmuştur. İklim Akdeniz iklimi ile klasik karasal iklim arasında – çok kısa mesafelerde bile geniş oranda – değişmektedir. Dağların uzanış yönü Akdeniz iklimini kıyı şeridinde hapsedmiştir. İçerde ise karasal iklim hâkimdir. Sadece Trakya bölgesinde Akdeniz iklimi içlere doğru sokulabilmektedir.

Bu coğrafi yapıya sahip olan bölgenin geneli; ağaçlık alanlar, ormanlar, çayırlar, sürekli otlak alanları ile kayalık ve tarıma elverişsiz alanlarla kaplıdır. Sürülebilir arazi hangi kalitede olursa olsun azdır. Ziraata, bahçeciliğe, bağcılığa ve zeytinciliğe elverişli alanlar yukarıda bahsedilen birkaç büyük ovada ve kıyılardaki küçük ovalarda toplanmıştır.³ Bu zirai alanlardan Mora yarımadası, buğday üretmesine ve ihrac etmesine rağmen başlıca tahıl üreticisi bölgelerden biri değildir. Bölgede üretilen asıl ürün şarap ve zeytinyağıdır.⁴ Yarımada'nın güneyi, XII. yüzyılda, dünyanın en büyük zeytinyağı üreten bölgesiydi.⁵ Meyve ağaçları ve orman ürünleri yanında özellikle tekstil endüstrisi için üretilen ham ipek, yün, pamuk ve keten de yine bölge için söz edilen ürünler arasındadır. Venedikliler 1422 yılında bu bölgenin ipek, bal, mum, tahıl, kümes hayvanı ve kuru üzüm ürettiğini bildirmektedirler.⁶ Sahip olduğu büyük ovalarla Tesalya, önemli bir tahıl üretim merkeziydi. Burada üretilen buğday İtalya ve Dalmaçya'ya ihrac ediliyordu. Arazisinde geniş malikânelerin hâkim olduğu Tesalya'da asma yetiştiriciliği de oldukça önemliydi. Makedonya ve Trakya'nın ürettiği başlıca ürün tahıldı. Buğday ve arpa başta olmak üzere, hayvan yemi olarak kullanılan baklagil, çavdar ve darı en çok yetiştirilen ürünlerdi. Oldukça yaygın olan bağların yanında, meyve ve zeytin ağaçları, pamuk ve keten gibi endüstriyel bitkiler bölge ziraatında

³ Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, s. 21-25; Bernard Geyer, "Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 32

⁴ Angeliki E. Laiou, "The Agrarian Economy, Thirteenth-Firteenth Centuries", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 322 (=A. E. Laiou, "Agrarian Economy")

⁵ "Olive", *ODB*, vol. 3, s. 1522-1523; A. E. Laiou, *a.g.m.*, göst. yer

⁶ A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 323-324

önemli bir yere sahipti.⁷ Balkan yarımadasının zirai açıdan verimliliği; buradan geçen haçlı ordularının iâşe konusunda sıkıntı çekmediklerini bildiren haçlı seferleriyle ilgili kaynaklarda da belirtilmiştir.⁸

Yarımadanın sahip olduğu coğrafi yapı, bölge tarihi üzerinde bazı etkilere sebep olmuştur. Bu açıdan öncelikle Balkanların tarihine kısaca değinmekte fayda vardır. Balkanların en eski sakinleri İlliryalılar olup Avusturya’da bulunan Hallstatt kültürüne bağlanmaktadır. Arnavutların İlliryalılar’ın neslinden geldikleri genellikle kabul edilmekle beraber bugün bazı Sırp yazarları daha çok siyasi sebeplerle bu teoriyi kabul etmemektedirler. II. Filip’in kurduğu ve oğlu Büyük İskender’in doğuya doğru genişleterek dünya imparatorluğu haline getirdiği Makedonya Krallığı, bugünkü Yugoslavya ve Arnavutluk hariç Balkanların büyük kısmını sınırları içine almaktaydı. Balkanlar’ı M.Ö. III.-II. yüzyıllarda Romalılar ele geçirmişlerdir. İmparator I. Theodosius’un (346-395) ölümünden önce devletin topraklarını iki oğlu arasında paylaşırması üzerine bu bölge de ikiye bölünmüş ve kuzeybatı kısmı Batı Roma, gerisi ise Doğu Roma İmparatorluğu’nda (Bizans) kalmıştır. Bölge tarihi için pek sözü geçmeyen Hunlar, 380 yılından itibaren Avrupa’da ve Balkanlar’da görülmektedirler ve gelişleri sonradan Balkanlar’ın büyük bir kısmına hâkim olan Slavlardan daha önemlidir. Hunların büyük bir bölümünün bugünkü Macaristan ve Kuzey Balkanlar’da yerleştikleri bilinmektedir. Çeşitli lehçeler konuşan Slavlar ise V. ve VI. yüzyıllarda büyük gruplar halinde kuzeyden inmişler ve yavaş yavaş bugünkü Yunanistan’ın kuzey kesimleri dâhil Balkanlar’ın büyük bir kısmına hâkim olmuşlardır. VII. yüzyılda Türk asıllı Bulgar kabileleri hükümdarları Asparuh’un kumandasında Tuna’yı geçerek Batı Karadeniz ile Tuna nehri arasındaki bölgeye yerleşen Slavları hâkimiyetleri altına almışlardır. Fakat bunlar, tarihte çok ender görülen bir biçimde hâkimiyetin verdiği maddi menfaatleri koruyabilmek için benlik ve kimliklerini feda ederek Slavlaşmışlardır. Bunun için gerçek Slav kökünden gelen Sırp, Rus ve diğer Slavlar, Bulgarları aşağı görmektedirler. Bulgarların Balkanlar’a gelişinden daha sonra XI. ve XII. yüzyıllarda Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz Türkleri Balkanlar’a göç etmişler ve bunların bir kısmı XV. yüzyıla kadar toplu olarak varlıklarını korumuşlardır.

⁷ Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire, A Social and Demographic Study*, New Jersey 1977, s. 25 (=A. E. Laiou, *Peasant Society*); aynı yazar, “Agrarian Economy”, s. 325-327

⁸ Krş. M. F. Hendy, *a.g.e.*, s. 35-39

Bizanslıların Balkanlardaki hâkimiyeti X. yüzyıl başından 1204'teki IV. Haçlı seferine kadar devam etmiştir. Her ne kadar yarım asırdan fazla bir süre İznik'te oturan Bizans imparatorlarından VIII. Michael Paleologos 1261'de İstanbul'u tekrar ele geçirmişse de Balkanlarda Haçlı kumandanları tarafından kurulmuş olan çeşitli feodal devletlere karşı bir şey yapamamış ve böylece Frank, Katalan ve Germen unsurlar buralarda yerleşip kalmışlardır. Çoğunluğu Slav ve Yunan kökenli olan yerli halkın büyük bir kısmı bu feodal devletler arasında paylaşılmış ve Türklerin Balkanlara gelmesine kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır. Türkler 1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkan yarımadasına geçerek 1361'de Edirne'yi fethettikten sonra, başta üç büyük Bulgar krallığı olmak üzere feodal devletleri yıkıp Balkanları süratle ele geçirmeye başlamışlardır.⁹

Orta Çağ boyunca Balkan Yarımadası üzerinde meydana gelen nüfus, ticari eşya ve fikir hareketleri, bölgenin coğrafi özelliklerinden oldukça büyük oranda etkilenmişlerdir. Öncelikle, genel olarak dağlık bir yapı gösteren yarımadanın arazisi, kuzeydoğu ucundan açık bir giriş sağlar. Buranın aşağısında Tuna nehrinin içinden geçtiği çok geniş bir düzlük bulunur. Tuna üzerindeki Demir Kapı geçidi de alçak platolarla çevrilidir. Bu bölgede hiçbir fiziksel engel bulunmamaktadır. Bu coğrafi yapı sayesinde, yarımadanın Merkezî ve Doğu Avrupa ile olan ulaşımı kolaylaşmıştır. Öte yandan Balkanlar Tuna ötesinden, özellikle Rusya steplerinden gelen istilalara maruz kalmıştır. Bir diğer husus, dağlık yapının sebep olduğu parçalı arazi özelliği, yarımadayı bir idare merkezi olmaktan mahrum bırakmıştır. Şöyle ki, yarımadanın başlıca iki şehrinden ne İstanbul'da ne de Selanik'te kurulan herhangi bir siyasi irade bölgede tamamen hâkim olamamıştır; Bizans imparatorluğunun merkezi olan İstanbul, Balkanların tamamında veya büyük bir bölümünde zaman zaman kendi hâkimiyetini kurmayı başarmıştır fakat bu hâkimiyet aralıklı ve çok kısa dönemlidir. 395 yılında Roma imparatorluğu parçalandıktan sonra sadece birbirinden ayrı üç dönemde yarımada Bizans başşehrinin hakimiyeti altında politik olarak birleşmiştir: Birincisi 538-602 yılları arasındaki dönemdir ki Justinianus ve üç halefinin hakimiyet dönemini içerir; ikincisi 1018-1070 yılları arasındaki dönemdir ve II. Basileios'un fetihlerinin bir sonucu olarak burada kurulan hakimiyet dönemidir; son olarak 1172-1180 yıllarında I. Manuel'in iktidarının son döneminde burada hakimiyet kurulmuştur. Balkan yarımadası

⁹ K. H. Karpat, *a.g.md.*, s. 28-29

Orta Çağ tarihinin büyük bir bölümünde tek bir siyasi idareye sahip olmamıştır. Balkanları tek bir Hıristiyan hükümdarın idaresi altında birleştirmek için yapılan son teşebbüs de Stephen Duşan'ın 1355'de ölümüyle son bulmuştur.¹⁰

Öte yandan Balkan yarımadasının Karadağ gibi geçit vermeyen bazı bölgeleri sarp dağlardan ibarettir ve bu gibi yerlerde oturan insanlar dış dünya ile pek ilişki kuramadıkları için yüzlerce yıl evvelki geleneklerini ve yaşayışlarını çok az değiştirerek halen muhafaza etmektedirler. Balkanların kuzeyinin her çeşit ulaşımına uygun olmasına karşılık orta ve güney bölgeleri kolay geçit vermeyen bir yapı arz etmektedir. Böylece eski tarihlerden beri doğuya doğru geçit arayan kimseler iki ana yolu takip etmek zorunda kalmışlardır. Bunlardan biri Belgrat-Niş-Filibe-Edirne-İstanbul yolu, diğeri ise Belgrat-Niş-Selanik-Kavala-Keşan-İstanbul yoludur. Ayrıca Arnavutluk'un Draç (Durazzo) Limanı'ndan Selanik'e ve oradan İstanbul'a giden bir yol (Via Egnatia) daha vardır ki Romalılar zamanında bu yol Roma lejyonları tarafından Ortadoğu'ya ulaşmak için kullanılmıştır. Osmanlı Türkleri de aksi istikamette doğudan batıya doğru ilerlerken yine bu yolları takip etmişlerdir.¹¹

Balkan yarımadası büyük göç yolları üzerinde bulunduğu için ve genelde dağlık olmasına rağmen, bu dağların aşılmaz engeller medyana getirmemesi yüzünden, tarihinin her devrinde güney doğudan, kuzey doğudan ve kuzeyden gelen kavimlerin istilasına maruz kalmıştır. Fakat geniş yollar ile yarımadaya giren yabancı küteller içerilere sokuldukça, bölgenin dağ sıraları ile bölmelere ayrılması yüzünden dağılmış, birbirinden ayrılmış ve bir daha geri dönmek üzere eski kavimlere karışarak bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bu sebeple yalnız sayı olarak çok ve kuvvetli olan kavimler bugüne kadar varlıklarını devam ettirebilmişler, diğerleri ise hemen hemen tamamıyla silinip ortadan kalkmışlardır.¹²

Balkan yarımadasının Osmanlı hâkimiyetine çok hızlı bir şekilde girmesi ve bu hâkimiyetin yıllarca ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan devam etmesi ise siyasi, sosyal ve kültürel sebeplere dayanmaktadır. Osmanlı idaresi Bizans ve haçlıların getirdiği feodal toprak rejimini ortadan kaldırarak araziye mirî esaslar dâhilinde işlemeye başlamıştır. Bu yeni rejimde toprak, uç beyleri ve sonra sipahiler eliyle devlet kontrolü

¹⁰ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, London 1974, s. 22

¹¹ K. H. Karpat, *a.g.md.*, s. 27

¹² B. Darkot, *a.g.md.*, s. 282

altında işletilmiş ve bu şekilde köylünün yükü hafiflemiştir. Mesela Bizans idaresinde yılda dört-altı ay efendisinin tarlasında ücretsiz çalışmak zorunda kalan Ortodoks Hıristiyan köylüsü yeni toprak rejimi sayesinde bu yükten kurtulmuş, yalnız vergi vermekle mükellef kılınmıştır. Osmanlı idaresinin Balkanlara yerleşmesi gerçek bir sosyal inkılâp meydana getirmiş ve Ortodoks Hıristiyanlar, Katoliklik ile eşit gördükleri feodalizmden Osmanlı idaresi sayesinde kurtulabilmişlerdir.¹³ Aynı şekilde Osmanlı devleti, Balkanlardaki eski sosyal sınıf düzeni konusunda, onların konumunu Osmanlı sistemine uydurmak suretiyle muhafazakâr bir politika izlemiştir. Büyük bir çoğunluğu *pronoia* sahibi olan bu Osmanlı öncesi aristokrat sınıf, Osmanlı tarafından tımar sistemine dâhil edilmiş veya daha sonra yüksek memur statüsünde saraya alınmıştır. Yine bazı Bizans vergileri de *adet-i kadime* adı altında devam ettirilmiştir.¹⁴ İşte bütün bunlar Osmanlıların Balkanlarda kalıcı bir hâkimiyet sağlamalarının ana sebepleridir.

1. 2. Anadolu

Asya ile Avrupa arasında bir köprü gibi uzanan Anadolu yarımadası tarihin başlangıcından beri doğu ile batının harp meydanı olmuştur. Bu köprüden doğunun dini, sanatı, medeniyeti Yunanistan'a geçmiş, yine bu köprüden Yunan medeniyeti Makedonyalı İskender'in eliyle doğuya tesir etmiştir. Doğunun batıyı yenmek için yaptığı her teşebbüste sırası ile Farslar, Araplar, Moğollar ve Türkler hep bu yoldan gelip geçmişlerdir.¹⁵ Fakat Anadolu'nun bu geçit rolü hususiyeti çok fazla abartılmamalıdır. Çünkü böylelikle bu bölgenin tarihteki konumu ve kendine has olan kültürel hayatı ikinci planda kalmaktadır. Anadolu'nun tarihteki rolü her gelene geçitlik yapmak değildir. Anadolu'ya giren bütün yabancı kavimler burada yerleşmişler ve gitgide buranın yerli halkıyla ve kültürüyle kaynaşmışlardır. Bundan dolayı Anadolu türlü ırk, kavim ve kültür unsurlarının birleşiminden meydana gelmiştir.¹⁶

Günümüzde Türkiye'nin Asya kıtasındaki topraklarına verilen Anadolu ismi, Ortaçağ'dan itibaren bazen bir idari bölge bazen de bir memleket adı olarak kullanılmış ve sahasını başta doğuya doğru olmak üzere genişletmiştir. Anadolu adı henüz yaygınlaşmadan önce, aşağı yukarı aynı sah içinde kalan bölgeler için Küçük Asya

¹³ K. H. Karpat, *a.g.md.*, s. 29

¹⁴ Halil İnalcık, "Balkan", *EI*, I, Leiden 1979, s. 999

¹⁵ William Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 23

¹⁶ Clemens Bosch, "Tarihte Anadolu", *II. TTK.*, İstanbul 1943, s. 801-802

tabiri kullanılıyordu. Bu tabir de zamanla sahasını doğuya doğru genişletti.¹⁷ Roma dönemi öncesinde Anadolu kavramı henüz ortaya çıkmamış, yarımadanın muhtelif kısımları Frigya, Lidya, Karya, Misya, Likya, Bitinya, Kapadokya gibi farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimler eski Hitit çağından sonra, Roma egemenliği öncesinde Anadolu’da oturan ve menşeleri son derece karışık olan kavimlerin adlarından türetilmiştir. Roma hâkimiyeti döneminde yarımada için Aşağı Asya tabiri de kullanılmaya başlanmış, buna karşılık Asya’nın Anadolu yarımadası dışında kalan kesimlerine de Yukarı Asya adı verilmiştir. Anadolu kavramı ise Bizans döneminde ortaya çıkmıştır. Bu tabir Bizanslıların “güneşin doğduğu yer” anlamında kullandıkları Grekçe *anatoli* kelimesinden türemiştir. Bizans döneminde “thema” denilen idari bölümlerin hiçbirinde Roma devrinin ve daha öncesinin bölge adları benimsenmemiş, Obseikon, Optimatom, Bukkellarion, Anatolikon gibi yeni adlar kullanılmıştır. Bunlardan Thema Anatolikon’a bu adın verilmesinde, topraklarının Bizans’a (İstanbul) göre doğuda bulunması rol oynamıştı. Önceleri şimdiki İç Anadolu’nun batı kesimini meydana getiren Anatoli idari bölgesi, VII. Konstantinos Porphyrogenetos döneminde (912-959) batıda Eskişehir civarından başlayarak güneyde Batı Toroslara ve konyaya kadar uzanıyordu. Selçuklu Devleti Anadolu’da Bizans’ın yerini alınca, toprakları üzerinde idari bölgeler teşkil ederken eski thema’lardan farklı bir uygulama yaptı. Bunun sonucunda da Anadolu kelimesi idari bir mefhum olmaktan çıktı ve coğrafi bir mefhum olarak yerleşti.¹⁸

Kabaca dikdörtgen biçimde olan Anadolu coğrafyasının belirli karakteri, yüzey şekillerinin çok çeşitli olmasıdır. Ortalama yüksekliği 1162 m. olan Anadolu'nun başlıca dağ sıraları, yarımadanın kuzey ve güney kenarı boyunca genel olarak doğu – batı doğrultusunda uzanan geniş yaylar çizerler. Bunlardan kuzeydekilere Kuzey Anadolu dağları, güneydekilere Toros dağları adı verilir. Bu kıyı dağlarını yarımadanın orta kesimlerinde bulunan İç Anadolu’nun geniş ve yüksek düzlükleri birbirinden ayırır. Kuzey Anadolu dağları ile Toroslar Anadolu’nun doğusuna doğru birbirlerine yaklaşır ve sıkışır; bu yüzden Doğu Anadolu genel olarak daha yüksek ve daha dağlık bir görünüştedir. Bu dağ sıraları dışında tek başına veya düz bir çizgi boyunca sıralanmış sönmüş volkanlar, çeşitli yükseklikteki plato düzlükleri, çoğu ırmak ağızlarında ve vadilerin genişleme alanlarında ortaya çıkan ovalar, Anadolu'nun yüzey şekillerine

¹⁷ Besim Darkot, “Anadolu” mad., *İA*, C. I., İstanbul 1977, s. 428

¹⁸ Metin Tuncel, “Anadolu” mad., *DİA*, C. III., İstanbul 1991, 107

çeşitlilik katarlar.

Anadolu toprakları orta iklim kuşağı içinde ve bir geçiş alanı üzerinde yer alır. Yarımada'nın güneyinde Akdeniz kıyıları boyunca yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı olan Akdeniz iklimi hüküm sürer. Bu iklim tipinin biraz değişmiş şekli Ege ve Marmara kıyılarında devam eder. Karadeniz kıyılarında yaz kuraklıkları kaybolmuş her mevsimi yağışlı bir iklim tipi görülür.

Anadolu'da, yarımada'nın çevresindeki denizlere dökülen akarsular çoğunlukta olmakla birlikte Aras, Dicle ve Fırat gibi ülke sınırları dışındaki deniz ve göllere dökülen nehirler de bulunmaktadır. Ayrıca denizlere ulaşmayıp Anadolu içindeki kapalı havzalarda sona eren sular da vardır. Anadolu'da büyüklük, karakter ve menşe itibarıyla birbirinden farklı birçok göl yer almakta ve bunların belli yörelerde toplandıkları dikkati çekmektedir.¹⁹

Anadolu yarımadasının düzlüklerini genelde 1000–2000 m. yüksekliğindeki platolar oluşturmaktadır. Kuzey ve güney kıyıları boyunca uzanan sıradağlar, kıyı ovalarının alanını daraltır. Batıda bu ovalar dağların uzanış yönüne paralel olarak biraz daha genişlik kazanır. Ceyhan ve Seyhan, Akdeniz'e; Büyük Menderes ve Gediz Ege'ye; Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilirmak da Karadeniz'e dökülen büyük alüvyonlu ovalar oluşturmuş başlıca akarsulardır. Kıyı şeridinde, batıda daha geniş olmak üzere, ılıman deniz iklimi; içerde ise doğuya doğru sertleşen karasal iklim hâkimdir.²⁰

Yarımada'nın tarıma uygunluğu, Balkanlara göre biraz daha iyi durumdadır. Merkezi platolar ağaçsızdır ve geneli otlaklarla karışık olarak ekilebilir arazileri oluşturur. Kıyı ovaları da yine ekilebilir arazilerle birlikte bahçeciliğe, bağcılığa ve zeytinciliğe elverişli alanlardır. Fakat kıyı şeridinin tutarlı bir genişliği yoktur. Bazı yerlerde dağ ile deniz birleşirken bazı yerlerde geniş alüvyon ovaları oluşmuştur. Merkezi platoyu çevreleyen dağlar ise otlaklarla birlikte ormanlık alanlardan oluşur. Genelde 350-450 m. yükseklikteki bu kuşak kereste üretimi için elverişlidir. Bu coğrafi yapı yarımada'nın nüfus yoğunluğunda da kendini gösterir. Yüzölçümün %38'ini oluşturan kıyı ovaları ve ırmak vadileri, nüfusun %54'ünü oluşturmaktadır. %62'lik

¹⁹ M. Tuncel, *a.g.md.*, s. 107-108

²⁰ B. Geyer, *a.g.m.*, s. 32; M. F. Hendy, *a.g.e.*, s. 26-28

geriye kalan alanda da nüfusun %46'sı barınmaktadır.²¹ Yarımada'nın batısı, sahip olduğu coğrafi yapı nedeniyle zirai olarak daha verimlidir. Bitinya bölgesi zengin alüvyonlu topraklara sahiptir. Tahıl üretiminin yanında zeytincilik ve bağcılık oldukça gelişmiştir. İzmir ve çevresinde tahıl üretimi ve bağcılık yanında hayvancılık da gelişmiştir. Zengin ormanlık alanlara sahip olmakla birlikte meyve ağaçları da özellikle Menderes vadisinde yetiştirilmektedir.²²

Bölgenin tarihinden de kısaca söz etmekte fayda vardır. Anadolu'nun iskânı Paleolitik döneme kadar uzanmaktadır. Daha sonra milattan önce 5500 yıllarından itibaren bir Neolitik kültür gelişmiştir. Bu dönem için en önemli buluntular, özellikle Konya'nın güneyinde Çatalhöyük ve Burdur yakınlarındaki Hacılar höyüğünde ortaya çıkarılmıştır. Bundan sonra gelişen Kalkolitik kültürün en önemli merkezleri ise Pular, Beycesultan, Alacahöyük ve Alishar höyükleridir. Bu dönemin ahalisi, muhtemelen Ege-Anadolu menşeli idi ve bu "Anadolu kültürü"nde şehir biçimi iskân vardı. Bunu takip eden Erken Bronz devrinde (2600-2000), Troia ve Beycesultan kültürleriyle özellikle batı bölgesi ön plana çıkmaktadır. Orta Bronz devrinde (2000-1600) Batı Anadolu kültürleri gelişimlerini sürdürmekle birlikte yeni etnik gruplar da ortaya çıkmıştır. Orta Anadolu'da bazı Protohatti sülaleleri hüküm sürüyorlardı ve onların izniyle kurulmuş olan Mezopotamya menşeli Asur ticaret kolonileri (Kültepe), Anadolu'ya ilk çivi yazısını getirmişlerdi.²³

Milattan önce 1600'lerden 1200'lere kadar uzanan devir Hitit Devleti için bir gelişme dönemi olmuştur. Orta Anadolu'da Hititler önce 1650-1490 arasında, bir ara Babil'i dahi fetheden Eski Hitit Devleti ile varlıklarını sürdürmüşler ve kısa süren bir duraklama döneminden sonra Yeni Hitit Devleti veya Hitit imparatorluğu devrinde (1440-1200) Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirerek Eskidoğu'da "büyük devlet" statüsü kazanmışlardır. Hititler, Gediz ve Büyük Menderes ırmakları arasında kalan alanda Ege denizine ulaşmışlar, aynı zamanda Kuzey Suriye'ye kadar ilerleyip Mısır'la dünyanın ilk meydan savaşı olarak bilinen Kadeş Savaşı'nı yapmışlardır. Başşehir Hattuşaş'ta (Boğazköy) bir çivi yazılı tablet arşivi kuran Hititler, kendi dillerinde ve zamanın diplomatik dili olan Akkadca ile yazılmış pek çok tableti muhafaza etmişlerdir.

²¹ M. F. Hendy, *a.g.e.*, s. 28

²² A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 320

²³ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul 1999, s. 4-20

Hitit Devleti milattan önce 1200 yıllarında muhtemelen “Ege göçleri” ile gelen “Deniz kavimleri” tarafından yıkılmıştır. Milattan önce 1200 yıllarından sonra Trakya’dan göç ettikleri sanılan ve başşehirleri Ankara yakınında Gordion olan Frigler ön plana çıkmışlardır. Frig Devleti’nin, Kafkaslar üzerinden gelen göçebe Kimmerler tarafından milattan önce 676 yılında yıkılmasından sonra, Batı Anadolu’da başşehri Sardes olan Lidya Devleti kurulmuş ve milattan önce 547-546 yıllarına kadar etkili bir siyasi güç teşkil etmiştir. Ege kıyıları ise milattan önce 1000 yıllarından itibaren Helenler tarafından iskân edilmeye başlamıştır. Doğu Anadolu’da milattan önce 1300 yıllarından sonra Hurri menşeli bazı küçük devletler kurulmuş ve bunlardan da milattan önce 860 yıllarında, başşehri Van gölü kıyısındaki Tuşpa olan Urartu Devleti teşekkül etmiştir. Urartu kralları milattan önce VIII. yüzyılda hâkimiyet sahalarını bugünkü Gürcistan’a ve Halep bölgesine kadar genişletmişlerdi. Ancak Urartular bir süre sonra Asurlularla Kimmerler’in baskısı altında kalmışlar ve milattan önce 600’den sonra da İskitlerle Medler tarafından yıkılmışlardır. Asî ırmağının kuzeyinde ve Güneydoğu Anadolu’da ise, Hitit imparatorluğu’nun yıkılmasından sonra, adlarına Geç Hitit krallıkları denilen birçok feodal devlet ortaya çıkmıştır.²⁴

Milattan önce 546 yılından itibaren hemen hemen bütün Anadolu’nun Pers imparatorluğu’nun egemenliği altına girdiği görülüyor. Milattan önce 334 yılında Perslere karşı uzun bir sefer başlatan Büyük İskender’in bu devleti yıkarak kurduğu Anadolu, Hindistan’a kadar bütün İran, bütün Ön Asya ve Mısır’ı içine alan imparatorluk, onun milattan önce 323’te ölümü üzerine generalleri arasında anlaşmazlıklara sahne olmuştu. İskender imparatorluğu’nu yeniden canlandırmak isteyen Antigonos’un milattan önce 301 yılında Lysimakhos ve Seleukos’a karşı yaptığı Ipsos Muharebesi’ni kaybetmesi üzerine Trakya ve Anadolu’da Lysimakhos Devleti kurulmuş, Bitinya ise milattan önce 298’de bu devletten ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Anadolu’nun diğer bölgelerinden Kilikya zaman zaman Seleukoslar’ın, zaman zaman da Ptolemaioslar’ın eline geçmiş, Kapadokya, Galatya, Pontus-Paflagonya ve Armenia ise yerli sülalelerin idaresinde kalmıştır. Bu arada Doğu Akdeniz bölgesine yönelmiş olan Roma Cumhuriyeti’nin milattan önce 190’da Seleukoslar’a karşı kazandığı Magnesia (Manisa) Muharebesi Anadolu’da Roma egemenliğinin başlangıcını teşkil etmiştir. Çok geçmeden milattan önce 168’de Helenistik Makedonya

²⁴ Bülent İplikçioğlu, “Anadolu” mad., *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 109

Krallığı'na karşı kazandığı Pydna zaferi de Roma'yı, Batı Akdeniz'de olduğu gibi Doğu Akdeniz'de de bir "hakem" olarak ortaya çıkarmıştır.

İmparator Augustus (m.ö. 27 - m.s. 14) ile başlayan Roma imparatorluk devri, imparatorluğun diğer bölgeleri gibi Anadolu toprakları için de yeni bir gelişme ortamı hazırladı. Bu ortamın getirdiği refah ve zenginlik, özellikle milattan sonra I ve II. yüzyıllarda kendini gösterdi. Ancak III. yüzyılda imparatorluk genel bir ekonomik bunalıma düşmüş, sınırlarda siyasi güvensizlik artmış ve ülke içinde sosyal çalkantılar baş göstermeye başlamıştır. Devleti içine düştüğü bu güç durumdan, yaptığı geniş kapsamlı reformlarla İmparator Diocletianus (284-305) kurtarmaya çalışmıştır. 330'da eski Byzantium şehri, imparator Constantinus (306-337) tarafından Roma imparatorluğu'nun başşehri yapılmış ve böylece devletin ağırlık noktası doğuya kaydırılmıştır. Fakat bütün tedbirlere rağmen devamlı hücum halinde olan Germen kabileleri devletin sınırlarından uzak tutulamamış ve doğuda da Perslere karşı yürütülen mücadeleden kesin bir sonuç elde edilememiştir. Bu arada imparator Valens milattan sonra 378'de Hadrianopolis (Edirne) yakınlarında Gotlar tarafından büyük bir yenilgiye uğratılarak öldürülmüş ve Roma ordusunun ana bölümü de tamamen imha edilmiştir. Valens'ten sonra imparator olan Theodosius (379-395), ölümünden önce devletin doğu ve batısını ayrı ayrı iki oğluna vererek "ikili" bir yönetimi tercih etmiş, bu durum imparatorun ölümünden sonra (395) Roma İmparatorluğu'nun kesin olarak ikiye ayrılmasına ve Anadolu'nun Doğu Roma imparatorluğu toprakları içinde kalmasına yol açmıştır. Bundan sonra ise Batı üzerinde hak iddia etmeye devam eden ve merkezi Constantinopolis (İstanbul) olan Doğu Roma imparatorluğu özellikle VII. yüzyıldan itibaren Bizans Devleti olarak yeni bir gelişme göstermiş ve İstanbul'un 1453 yılında Türkler tarafından fethine kadar varlığını sürdürmüştür.²⁵

1. 3. Adalar

Balkanlar ve Anadolu yarımadası dışında bazı belli başlı adalar da, belli sürelerle imparatorluğun hâkimiyeti altında kaldığından bunlara da kısaca değinmek gerekir. Bunlar arasında Kıbrıs, Girit ve bazı Yunan ve Ege adaları sayılabilir. Kıbrıs adası, birbirini takip eden düzlük ve dağlık alanlardan oluşur. Ovalar ve platolar yüzeyin yaklaşık yarısını kaplar. İklim tipik Akdeniz iklimidir. Dağlık alanlar ormanlar ve

²⁵ B. İplikçioğlu, *a.g.md.*, s. 109-110

çayırlarla kaplı olup daha çok güneyde bulunan düz olanlar ziraata ve bahçeciliğe elverişlidir. Girit adasının büyük kısmı doğu-batı yönünde uzanan sıradağlarla kaplıdır. Adada güney-doğu köşesi - ki Akdeniz iklimi ile yarı-çöl iklim arası bir iklim özelliğine sahiptir – dışında Akdeniz iklimi hâkimdir. Bölge arazisi genelde otlaklarla kaplı olup, bağcılık ve bahçeciliğe daha uygundur. Ekilebilir arazi oldukça dardır. Başlıca Yunan denizi adaları (Korfu, Levkas, Kefalonya, Zenta), genelde engebeli bir yapıya ve tipik Akdeniz iklimine sahiptir. Arazinin büyük kısmında bahçecilik, bağcılık ve zeytincilik yapılabilir. Ege adaları ise (Midilli, Sakız, Sisam, Rodos) Yunan adalarıyla aynı iklime sahip olmakla beraber daha az engebelidir. Bu adalarda da büyük oranda bahçecilik, bağcılık ve zeytincilik yapılmakla beraber Rodos'ta ekilebilir arazi daha fazladır.²⁶

Balkanlar, Anadolu ve muhtelif adaların fiziksel ve iklimsel özellikleri, buralardaki hâkim bitkilerin ve arazi kullanımının; ağaçlık, ormanlık ve kaba otlak alanları şeklinde olduğunu göstermektedir. Ağaçlık ve ormanlık arazilerin düşük kalitede olması, sadece sınırlı ölçüde kereste sağlamayı mümkün kılmaktaydı. Kaba otlak alanları ise, genelde yaz aylarında olmak üzere, göçebelerin sürüleri tarafından büyük oranda kullanılıyordu. Netice olarak sürülebilir arazi azdı, hele yüksek kalitedeki sürülebilir arazi çok azdı.²⁷

²⁶ M. F. Hendy, *a.g.e.*, s. 33

²⁷ *a.g.e.*, s. 34

2. Üretici

Bütün endüstri öncesi toplumlarda olduğu gibi, Bizans'ta da en önemli ekonomik kaynak insan gücü idi. Devletin nüfusunu, herhangi bir dönem için tam olarak tespit etmek, kaynak yokluğu nedeniyle mümkün değildir. Ancak, sadece imparatorluğun demografik evrimi hakkında birkaç değerlendirme yapılabilir.²⁸ Görünüşe göre, ortaçağda, 541/542 ve 1347 yıllarında yaşanan ve nüfusu etkileyen iki büyük veba salgını²⁹ arasındaki dönemde, nüfusta önemli derecede artış olmuştu.³⁰ Nüfusun azalmasına yol açan kıtlıklar ve savaş, hastalık, düşük doğum oranı gibi diğer etkenler,³¹ alınan önlemlerle telafi edilmişti. Hükümet, nüfusu azalan ve terk edilen bölgeleri sürekli iskân ederek dengeyi korumaya çalışmıştı.³² Arazi askeri hizmet karşılığında hususi kişilere dağıtıldı ve sık sık bir bölgeden diğerine taşındı. İmparator Phokas (602-610) döneminde Anadolu'da 60.000 askeri yerleşimci vardı. II. Konstans (641-668), 658'de Anadolu'ya büyük bir Slav nüfusu nakletti. Aynı şeyi yapan II. Justinianos'un (685-695) 689'da yerleştirdiği Slavlar 30.000 kişilik bir ordu çıkarabilecek güçte idiler.³³ 747'de Suriye ve Ermenistan'dan esirler Trakya'ya yerleştirildi. XII. yüzyılda Sırplar, Peçenekler ve Macarlar İoannes (1118-1143) ve Manuel Komnenos (1143-1180) tarafından Anadolu'ya yerleştirildi³⁴ ve bütün ortaçağ boyunca ayrılıkçı topluluk üyelerini dağıtmak amacıyla benzer şekilde yeni yerlere iskân yapıldı.³⁵ Böylelikle bu dönemde, kırsal yaşamı etkileyen insan gücü eksikliği yaşanmamıştır.

Bizans'ta köylü sınıfı hiçbir zaman homojen bir yapıya sahip olmamış; sürekli değişen sosyal ve ekonomik şartlar, birçok köylü kategorisi yaratmıştır. Hâkim görüş, IV. – VI. yüzyıllarda özgür köylü ve küçük toprak sahipliğinde bir düşüş olduğudur.

²⁸ André M. Andréadès, "The Economic Life of the Byzantine Empire: Population, Agriculture, Industry, Commerce", *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, ed. Norman H. Baynes, H. St. L. B. Moss, Oxford 1953, s. 51; Angeliki E. Laiou, "The Human Resources", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 47 (=A. E. Laiou, "Human Resources")

²⁹ John L. Teall, "The Byzantine Agricultural Tradition", *DOP*, 25, Washington 1971, s. 44 (=J. L. Teall, "Agricultural Tradition"); A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 49

³⁰ Jacques Lefort, "Rural Economy and Social Relations in the Countryside", *DOP*, 47, Washington 1993, s. 104-106 (=J. Lefort, "Social Relations")

³¹ A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 51-55

³² A. M. Andréadès, *a.g.m.*, s. 54

³³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 122 (=G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*)

³⁴ Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 10

³⁵ David Talbot Rice, *The Byzantines*, London 1962, s. 22

İnsan gücüne olan büyük talep nedeniyle köylüler, *coloni* ve *adscripticii* olarak gittikçe artan sayıda toprağa bağlandılar.³⁶ VII. - X. yüzyıllarda maliyeye vergisini ödeyen özgür köylü sayısının fazla olduğu görülmektedir. X. yüzyıla birlikte köylüler gittikçe artan oranda büyük arazi sahiplerine bağımlı hale geldiler. Bu tarihi gelişim içinde statüleri sürekli değişen köylüler kabaca *stasis*lerine göre sınıflandırılıyorlardı. Böylece, yine kendi içinde farklı kategorileri barındıran toprak sahibi özgür köylüler ve mülksüz, devlete veya büyük arazi sahiplerine bağımlı yarı hür köylüler olmak üzere iki sınıf teşekkül etmişti.³⁷

Köylülerin konumunu belirleyen ana unsur, sahip oldukları *stasis* idi. Genel anlamıyla *stasis*, üç farklı metadan oluşuyordu: arazi, hayvan ve zirai sermaye. Arazi, içinde meyve ağaçları bulunan bağ ve bahçeleri içine alıyordu. Tam kesinliği olmamasına rağmen, muhtemelen bir köylünün sahip olduğu tarlalar da bu grup içinde sayılıyordu. Aynı şekilde bir köylünün sahip olduğu bütün hayvan varlığı, *stasis*in ikinci unsurunu oluşturuyordu. Biraz geniş bir anlama sahip olan zirai sermaye ise değirmen vb. mülkleri içeriyordu. Genel anlamda *stasis*, bir köylünün vergiye tabi bütün mülklerini içine alıyordu. Bu mülkler üzerinde köylü tam hak sahibi olup isterse satabilir veya miras bırakabilirdi.³⁸

Köylü sınıfı, sahip olduğu *stasis*e – ki burada *stasis* içindeki arazi önemlidir – göre *zeugarion*, *boidion* ve *aktemon* olarak üç ayrı kategoriye ayrılıyordu. *Zeugarion* terimi bir çift öküz ve bununla sürülebilecek araziye ifade eder. *Boidion* bir öküz ve yarım *zeugarion*luk araziye tekabül etmektedir.³⁹ *Aktemon* ise mülkü olmayan köylü için kullanılan terimdir. Fakat bu terimden bu kişinin hiçbir şey sahibi olmadığı anlamı çıkmaz. Bahsi geçen üç terim arazi ve hayvan sahipliğine göre farklılaşmaktadır. Burada hayvandan kasıt öküz sahipliğidir. Zira toprağı işlemek için kullanılan temel araç öküzdür. *Aktemon*lar öküzü ve onunla süreceği arazisi olmayan kişilerdir. Fakat bunlar, başka hayvan veya bağ-bahçe sahibi olabilirler. Bu kişiler muhtemelen arazi kir alıyor veya zanaatçı, işçi olarak çalışıyorlardı.⁴⁰ Tamamen fakir olan, bazı hukuki ve

³⁶ Angelo Segrè, “The Byzantine Colonate”, *Traditio*, vol. 5, New York 1947, s. 107-111

³⁷ “Peasant”, *ODB*, vol. 3, s. 1612

³⁸ “Stasis”, *ODB*, vol. 3, s. 1944; A. E. Laiou, *Peasant Society*, s. 158-160

³⁹ “Zeugarion”, *ODB*, vol. 3, s. 2225; A. E. Laiou, *a.g.e.*, s. 162-164

⁴⁰ “Aktemon”, *ODB*, vol. 1, s. 50; A. E. Laiou, *a.g.e.*, göst. yer;

sosyal yükümlülüklerini yerine getiremeyen kişiler için *aporos* terimi kullanılır.⁴¹ Bağımlılık statüsüne göre ise köylüler iki gruba ayrılırlar. Bunlar eğer bir arazi sahibine bağlı iseler, *paroikos* veya *douloparoikos* olarak sınıflanırlar.⁴² *Paroikos*, mal sahibi ile yapılan anlaşma gereği işlemek için arazi alan köylüdür. Aldığı araziye satamaz ve ayrıldığında veya mal sahibi ayrılmasını istediğinde herhangi bir hak iddia edemezdi. Bununla birlikte, 30 (veya 40) yıl geçtikten sonra mal sahibi onu çıkaramazdı.⁴³ *Douloparoikos* da, aynı şekilde ürünün bir kısmı karşılığında arazi kiralayan köle veya azatlı kölelerden oluşuyordu.⁴⁴ Devlete bağlı köylüler de, *demosiarios* – ki *paroikos*larla aynı statüde olup işledikleri toprak devlete aitti⁴⁵ – ve anlamı tam belli olmayan ve devlet için ziraat dışında başka görevleri yerine getiren *exkoussatos* olmak üzere iki sınıftan oluşuyordu.⁴⁶

Kırsal yerleşim içerisinde, üretimin iki temel örgütü olan köylerle malikâneler genelde yan yana gelişmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak kırsal nüfusun bir kısmı malikânede, bir kısmı da köy içinde ikamet etmekteydi. Malikânelere bağlı *paroikos*ların arazi sahibine karşı sorumlulukları vardı. Bunların köle veya ücretli işçi olan bir kısmı, ekonomik gereklilikler yüzünden malikânede ikamet ediyorlardı. Kısa-uzun süreli kiracı veya basit günlük işçi olan diğer bir kısmı da köyde yaşıyordu. Kiracının geliri, kira bedelinin arazi vergisinden aşağı yukarı iki kat fazla olmasından dolayı, arazi sahibinden daha düşüktü. Aynı şekilde köyde ikamet edenlerin hepsi arazi sahibi değildi. Arazi sahibi olan köylüler, devlete vergi ödüyorlardı. Bunların içinde durumu çok iyi olan, hatta bir kısmı düşük derece aristokrat statüye sahip olan köylüler de vardı. Örneğin VIII. yüzyılda aristokrasi sınıfına mensup olmayan bir arazi sahibi; 100 çift öküz, 500 sığır, 80 at 12.000 koyun ve çok miktarda köleye sahipti.⁴⁷ Devletle direkt ilişkide olmalarından dolayı arazi sahibi köylüler, kiracılara oranla daha üst bir konumda olmalarına rağmen, bu durum her zaman onlara avantaj sağlamıyordu. Bir arazi sahibinin koruması bazen daha faydalı oluyordu; çünkü devlet mesafe olarak

⁴¹ “Aporos”, *ODB*, vol. 1, s. 139

⁴² “Peasant”, *ODB*, vol. 3, s. 1612

⁴³ A. E. Laiou, *a.g.e.*, 142-158; Jacques Lefort, “The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 238-240 (=J. Lefort, “Rural Economy”); “Paroikos”, *ODB*, vol. 3, s. 1589-1590

⁴⁴ “Douloparoikos”, *ODB*, vol. 1, s. 658

⁴⁵ “Demosiarios”, *ODB*, vol. 1, s. 610

⁴⁶ “Exkoussatos”, *ODB*, vol. 2, s. 770

⁴⁷ A. M. Andréadès, *a.g.m.*, s. 60; D. T. Rice, *a.g.e.*, s. 107

uzaktı ve tehdit altında olduğu zaman köylüye yeterince destek olamıyordu.⁴⁸

İster devlete, ister malikâneye veya köylüye ait olsun, ziraat yapılan arazilerin büyük bir kısmı; çiftçi, karısı ve çocuklarından oluşan köylü ailesi tarafından işleniyordu. Köylü ailesi, kendi arazisi üzerindeki haklarını genelde irsi olarak muhafaza ediyordu. Ailedeki yetişkin çocuklar evi terk etmekle, kızlar evlenmekle yükümlü tutuluyordu; daha genç olan çocuklar da örneğin asker olarak iş bulmaya veya başka bir çiftlik kurmaya zorlanıyordu. Çünkü bir çiftliğin besleyeceği kişi sayısı mevcut zirai imkânlarla göre değişiyordu. Makedonya’da, 1300 yılında her ailenin ortalama üç veya dört çocuğa sahip olduğu tespit edilmiştir.⁴⁹ Köylülerin evleri oldukça gösterişsizdi ve aile üyeleriyle birlikte hayvanları, fazla ürünleri ve aletleri içine alacak kadar büyüktü. Bu evler, genelde dikdörtgen planlı olup ağaçtan, fırınlanmamış tuğladan veya bazen kamıştan yapılıyordu. Hemen hepsi bir adet avlu içeriyordu. Çoğunun etrafı, sebze ve ağaç ekilen bahçelerle çevriliydi.⁵⁰ Bir köylünün mülkiyetinde, genelde; tarla, bağ, bahçe, meyve ağaçları, hayvanlar, arılar, eğer köy bir su kaynağına yakın ise balık tutmak için kullanılan bir kayık, değirmen vs. gibi mallar bulunabiliyordu. Fakat tüm bunlara sahip olan köylülerin sayısı çok azdı.⁵¹

Zirai üretimin ilk hedefi, kendine yeterliliği elde etmektir. Bu, küçük köylü üreticilerinden laik ve dini geniş arazi sahiplerine kadar kırsal ekonominin bütün tabakalarının en temel gereksinimi idi. Kendi tüketim ihtiyaçlarını pazara başvurmaksızın temin etmek köylünün asıl uğraşydı. Köylü ailesinin diğer bir ana hedefi ise, devlet veya özel bir arazi sahibi tarafından zorla kabul ettirilen yükümlülükleri karşılamak için yeteri kadar üretim yapmaktır.⁵² Toprağı işlemek, vergi ve diğer yükümlülükleri yerine getirmek ve bunlarla birlikte kendi geçimini sağlamak için köylünün sadece kendi emeği yeterli gelmiyordu. Öncelikle toprağı işlemek için zirai sermayeye ihtiyacı vardı. Zirai sermaye kavramı, tarımda kullanılan hayvan - ki genellikle bu iş için öküz kullanılıyordu - ile saban, orak, bel vb. zirai aletleri içine almaktadır. Bunun yanında köylü, gelecek mevsim ekmek üzere yeter miktarda tohum saklamalıydı. Aynı şekilde kışın hayvanlarını beslemek için bir miktar tahıl

⁴⁸ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 237-238

⁴⁹ A. E. Laiou, *a.g.e.*, s. 72-107; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 243-244

⁵⁰ “Houses”, *ODB*, vol. 2, s. 953-954; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 245

⁵¹ A. E. Laiou, “Agrarian Economy”, s. 346-347

⁵² Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press 1989, s. 120-121

depolamalıydı. Bütün bu gereklilikleri yerine getirmek kolay değildi. Az sayıda köylü bu şartları sağlayabiliyordu. Anlaşılacağı üzere tarla ziraatı, köylüler açısından hiç de kolay bir iş değildi. Bu durum, köylüyü, geçimini sağlamak için başka uğraş alanlarına yöneltiyordu. Öte yandan üzüm bağları belli dönemlerde yoğun dikkat ve emek gerektirmesine rağmen, bağ oluşturmak için zirai sermayeye ihtiyaç yoktu. Basit bir bel ile, küçük bir arazi parçası, kolaylıkla verimli hale getirilebiliyordu. Dahası, bağlardan elde edilen üzüm de ekonomik olarak oldukça kârlı bir üründü. Bundan dolayı fakir bir köylü bile küçük bir bağa sahip olabiliyordu. Bizans kırsalında bağcılığın çok yaygın bir uğraş alanı olmasının sebebi işte buradan kaynaklanmaktadır.⁵³

Köylüler kendi toprakları yanında bazen başkalarından kiraladıkları toprakları da işliyorlardı. Kiralanan toprağın büyüklüğü, köylünün sahip olduğu işgücüne göre değişiyordu. Bir *boidion* ortalama 4-5 hektar, bir *zeugarion* ise 8-10 hektar arazi kiralayabiliyordu.⁵⁴ Aynı şekilde işlenmemiş alanları ziraata açmak köylülerin sık başvurdukları yöntemler arasındaydı. Çünkü bir arazi parçasını tarıma açmak mülkiyetinin işleyen kişiye geçmesi için yeterliydi.⁵⁵

Doğal olarak köylülerin elinde tuttukları mülklerin miktarı arasında bir hayli farklılık vardı. İyi arazilere sahip, değerli ürünleri işleyen, büyük sığır sürülerine ve kölelere sahip, arazi alan ve kiraya veren büyük köylüler vardı. Kendi arazisini süremeyen ve kiraya vermeyi deneyen çok fakir köylülerde vardı. Bu gibi durumlarda toprak sahibinin araçlarıyla toprağı sürüp üründen pay alamaya dayanan bir kiralama sistemi uygulanırdı ki; bununla ürünün yarısı kiracıya gider, diğer yarısı da arazi sahibine kalırdı. Uzun dönemli kiralamalarda, kiracı bazen ürünün 9/10'unu alabiliyordu. Kira bedeli nakit olarak veya aynı ürün olarak ödenebilirdi.⁵⁶

⁵³ Laiou, *a.g.e.*, s. 175

⁵⁴ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 247

⁵⁵ Laiou, *a.g.e.*, 176

⁵⁶ Georg Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Postan, vol. 1, Cambridge 1966, s. 211 (=Ostrogorsky, "Agrarian Conditions"); Laiou, *a.g.e.*, s. 216-221; "Rent", *ODB*, vol. 3, s. 1784

3. Zirai Donanım

Batı ile karşılaştırıldığında, Bizans ziraat aletlerinin gelişmemiş ve zirai teknolojisinin geri kalmış olduğu genel kabul görmüş bir konudur.⁵⁷ Zirai aletler hakkındaki bilgiler çok kıttır ve genelde elyazmalarındaki minyatürlerden,⁵⁸ arkeolojik bulgulardan, manastır kayıtlarından ve bazı şahısların vasiyetnamelerinden derlenmiştir.⁵⁹

Zirai araçlar denince kuşkusuz akla ilk önce saban gelir. Bizans'ta kullanılan saban türü teknik olarak aslında tam bir saban sayılmaz.⁶⁰ Bir nevi tırmık olarak nitelendirilebilecek olan bu hafif saban türü (*sole ard*) Roma döneminden beri kullanılmaktaydı. Bunun kısımları şu şekilde ayrılabilir: *gyes* (saban oku), *istoboeus* (boyunduruk oku), *echetle* (ayaklık), *elyma* (saban demirinin oku) ve *hynis* (saban demiri). Saban oku sabanın, saban demiri oku ile boyunduruk okunu birleştiren, kavisli bölümü idi. Sabanın asıl parçası olan saban demiri oku, bir noktaya doğru darlaşıyordu ve genelde sürtünmeyi azaltmak ve parçalanmayı önlemek için demir bir kılıfla korunurdu. Tahta çiviyle saban okuna ve oradan da boyunduruk okuna yatay olarak bağlanan saban, bir çift yük hayvanı tarafından – ki bu genellikle öküz olurdu – toprağın üst tabakası boyunca çekilirdi.⁶¹ Sabanın ne kadar derinden gideceği ayaklık üzerinden yapılan baskıyla belirlenirdi.⁶² Bu saban türünün, Batı'da kullanılan sabanla karşılaştırıldığında etkisiz kaldığı ileri sürülmüştür. Fakat bu karşılaştırma yapılırken bazı coğrafi şartların da göz önünde bulundurulması gerekir. Batı Avrupa'daki en temel yenilik, kulağı olan ağır saban idi. Bu Bizans'a hiç girmemiş gibi görünmektedir. Tipik Bizans sabanı, yukarıda belirtildiği gibi Roma döneminden beri yaygın olan hafif saban olarak kalmıştır.⁶³ İki tip arasındaki temel fark şudur; hafif saban toprağı ters-yüz etmeden saban demirinin iki yanından yukarı atıyordu, oysa Batıdaki kulağı olan ağır

⁵⁷ J. Lefort, "Rural Economy", s. 235; A. Harvey, *a.g.e.*, s. 121; Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 2002, s. 181; Michel Kaplan, *Bizans'ın Altınları*, çev. İhsan Batur, İstanbul 2004, s. 84

⁵⁸ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 235; Anthony Bryer, "The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 104; aynı yazar, "Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's *Works and Days*", *The Annual of the British School at Athens* 81, London 1986, s. 45 vd.

⁵⁹ A. Bryer, "Means of Agricultural Production", s. 105, 106

⁶⁰ A. Bryer, *a.g.m.*, s. 107

⁶¹ "Plow", *ODB*, vol 3, s. 1686

⁶² A. Bryer, *a.g.m.*, göst. yer; "Plow", *ODB*, vol 3, s. 1686

⁶³ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 122

saban, toprağı altüst ediyordu. Bu ağır saban, toprağın derinden işlenmesi ve çim tabakasının tamamen tersyüz edilmesi gereken kalın topraklı ılıman bölgelerde yaygındı. Hafif saban, toprağı dipten kazımak yerine üstten hafifçe tırmalıyordu. Böylece toprağın sadece üst tabakasının açılmasıyla nem altta tutuluyordu. Derine inmeden toprağı işleme, doğu Akdeniz gibi kuru bölgeler için daha uygundur. Ürünlerin kış yağmurlarıyla nemlenen topraklarda yetiştirildiğı ve yetiştirme mevsimi sıcak ve kurak olan yerlerde, toprağı sadece hafif ve sık sık sürmek gerekir. Buralarda toprağın derinden sürülmesi uygun değildir.⁶⁴ Daha hafif olan Bizans sabanı bu iş için daha uygundur. Hatta bu çok ucuz olma, daha kolay kurulma ve sadece bir çift öküz gerektirme avantajlarına da sahiptir. Bu sabanın yüzeysel çalışması, düzenli sürümü daha kolay hale getirir.⁶⁵ Maalesef Bizans döneminde kullanılan bu hafif sabanların türleri hakkında çok az bilgi vardır. Asıl önemli husus, saban ağzının ağaçtan mı, yoksa daha etkili olan demirden mi yapıldığıdır. Baris malikânesinde bu sabandan iki tane vardı ve demir, saban ağzı yapımında kullanılıyordu. Bir 12. yüzyıl Pantelemon manastırının demirbaş listesinde, dört adet demirden saban ağzı kayıtlıdır. Demir parçalar Dinogetia kazısında da bulunmuştur. Söylendiğı gibi zayıf olan bu kanıtlar demir saban kullanımının en azından geniş malikânelerde oldukça yaygın olduğunu gösterir.⁶⁶

Kazmak için kullanılan temel alet *lisgari* veya *lisgon* idi. Grekçedeki π harfine benzeyen *lisgari* bugünkü bahçıvan beli veya iki uçlu çatal şeklindeki alet olup, özellikle sabanın kullanılmadığı yerlerde toprağı ekime hazırlamak için kullanılırdı.⁶⁷ *Makele* ve *dikella* toprağı ekim için kazmak ve zararlı otlardan temizlemek için kullanılan birbirine benzer kazma çeşitleri idi.⁶⁸ *Dikella* kazmalar için genel bir terimdi.⁶⁹ *Axine* denen diğeri bir tür kazma ile birlikte çalılık ve ağaçlık yerleri temizlemek için de kullanılıyordu. Fakat bu iş için en etkili alet kuşkusuz *pelekys* adındaki iki uçlu balta idi.⁷⁰

Ziraat işleri silsilesinde toprağı kazma, sabanla sürme ve tohum ekiminden sonra

⁶⁴ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 123; "Plow", *ODB*, vol 3, s. 1686-1687; A. Bryer, *a.g.m.*, s. 108

⁶⁵ A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer

⁶⁶ Carlo M. Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, çev. M. S. Gezgin, İstanbul 1999, s. 35; A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer

⁶⁷ A. Bryer, *a.g.m.*, s. 104 vd.; "Agricultural Implements", *ODB*, vol 1, s. 38

⁶⁸ "Agricultural Implements", *ODB*, vol 1, s. 38

⁶⁹ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 124

⁷⁰ A. Bryer, *a.g.m.*, s. 108; ayrıca bkz. T. T. Rice, *a.g.e.*, s. 181

sıra ekini biçmeye gelir. Hasat için kullanılan temel alet oraktır. Bu aletin Bizans'taki adı *drepanon* idi ve tırpandan daha çok kullanılıyordu.⁷¹ Aslında ekini biçme işinde tırpan daha randımanlıydı, fakat orak, kestiği bitki saplarının daha fazlasını toprak üzerinde bırakıyordu. Hayvanların otlaması açısından daha yararlı olan bu durum orağın, tercih edilme sebebini de izah etmektedir.⁷² Yaklaşık otuz cm. uzunluğunda, hilal şeklinde, ağaç saplı, ağzı keskin ve bazen de dişli olabilen bu alet, adeta köylülerin değişmez sembolü olmuştu.⁷³

Hasat edilen ürün, harmanda tanelerinden ayrılıyordu. Bu iş yaklaşık on metre çapındaki bir düz alana ürünlerin serilmesi ve üzerinde *doukane* denen kızıağın döndürülmesiyle yapılıyordu. Bu kızıak, genelde bir hayvan tarafından çekilirdi. Bundan sonra harman savurma işi geliyordu ki; tanelerin havaya savrulup rüzgârın da etkisiyle kabuklarından ayrılması şeklinde yapılıyordu. Bunun için de temel aletler *likmeteri* ve *dikrani* denen yabalar ve *ptyon* denen küreklerdi.⁷⁴ Bağcılarının temel aleti ise, *klaudeuterion* denen bir tarafı yarım ay şeklindeki budama bıçağı idi.⁷⁵

Çiftçilerin kullandığı basit el aletleri aşağı yukarı bunlardan ibarettir. Daha büyük ve karmaşık mekanik aletler ise Bizans'ta pek nadirdir. Bunların en önemlileri olan değirmen ve zeytinyağı çıkarmada kullanılan mengene dışında, bir öküz tarafından çekilen iki tekerlekli bir biçerdöver ve bir de hamur yoğurma makinesi sayılabilir.⁷⁶ Zeytinden yağ çıkarmak ve üzümü sıkmak için taştan sıkıştırma makineleri kullanılıyordu. Bunlara daha çok Anadolu'nun güneyinde rastlanmaktadır.⁷⁷ Değirmenler insan ve hayvan emeği tasarrufu açısından çok büyük fayda sağlıyordu. Bu sayede üretim işlerine daha fazla zaman ayrılabilirdi.⁷⁸ Su değirmenleri, Avrupa'da en az M. Ö. I. yüzyıldan beri biliniyordu. Ama geç Roma ve Bizans dönemlerinde, önceki dönemden daha yoğun bir biçimde kullanıldı. Geç Roma'nın su değirmenini benimsemesi, genellikle büyük şehirlerin yiyecek taleplerine ve köle sayısının azalmasına bağlıdır.⁷⁹ Bölgesel kaynaklar, Bizans'ta su değirmeninin varlığının belli

⁷¹ A. Bryer, *a.g.m.*, göst. yer; "Agricultural Implements", *ODB*, vol 1, s. 38

⁷² A. Harvey, *a.g.e.*, s. 124

⁷³ A. Bryer, *a.g.m.*, göst. yer

⁷⁴ A. Bryer, *a.g.m.*, s. 109-110; "Agricultural Implements", *ODB*, vol 1, s. 38-39

⁷⁵ "Agricultural Implements", *ODB*, vol 1, s. 39

⁷⁶ "Agricultural Implements", *ODB*, vol 1, s. 39

⁷⁷ "Olive Pres", *ODB*, vol 3, s. 1523; Özkan Ertuğrul, *Bizans Kültürü (Genel Bakış)*, İstanbul trz, s. 18

⁷⁸ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 235

⁷⁹ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 128 vd; C. M. Cipolla, *a.g.e.*, s. 38-39

örneklerini sunar, fakat çalışan su değirmenlerinin türleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. Görünüşe göre bunların yatay çarklı ve dikey çarklı olmak üzere iki türü vardı.⁸⁰ Ayrıca sadece kışın, akarsuyun su miktarı arttığı dönemde kullanılan ve bir de bütün yıl boyunca kullanılan çeşitleri de vardı.⁸¹ V. yüzyıla ait bir su değirmeni Atina agorasında yapılan kazıda ortaya çıkarılmıştır.⁸² Konstantinopolis'teki Büyük Saray'ın yer mozaiklerinde de bir su değirmeni betimlenmiştir.⁸³ Thebes'in vergi kayıt defterleri ve Lavra arşivleri de birkaç su değirmeninin varlığından bahsederler.⁸⁴ Su değirmenlerinin genelde kasabaların etrafında toplandığını ve inşası maliyetli olduğundan genelde malikâneler veya manastırların değirmen inşa ettiklerini de belirtmek gerekir.⁸⁵

Su değirmeni yanında, öküz, katır veya eşekle döndürülen, hayvan gücüne dayalı değirmenler de kullanılıyordu.⁸⁶ Hayvan ve su değirmenlerinin bir arada bulunuşu mantıklı bir önlemdi. Su değirmenlerine tam bir bağıllık iklimsel olumsuzluklara – akarsuların kışın donması veya yazın tamamen kuruması gibi - daha çok maruz kalmayı da beraberinde getiriyordu. Bir değirmene gelen suyun kolayca kesilebileceği düşman saldırısı veya kuşatma sırasında hayvan değirmenine sahip olmak herhangi bir müstahkem kasaba için kuşkusuz çok faydalıydı.⁸⁷ Su ve hayvan değirmeni yanında kullanılan bir diğer değirmen türü yel değirmenidir fakat bunun kullanımı daha geç bir döneme rastlar. VII. yüzyılda İran'da ortaya çıkan yel değirmeni⁸⁸ Bizans'a ancak XIV. yüzyılda girmiştir.⁸⁹ Bunların dışında kuşkusuz köylüler için en önemli olan tür el değirmeni idi. Çünkü köylü su değirmenine aynı veya nakit ücret ödemediği şeyi istediği zaman elle öğütebiliyordu.⁹⁰ Aynı zamanda bu vergiye tabi olmama avantajına da sahipti. Böylelikle köylü teknolojik olarak geri kalmakla bir bakıma daha kârlı çıkıyordu.⁹¹

Batıda değirmenlerin daha fazla geliştiği ve Bizans'ta bu gelişmiş tiplerin neden

⁸⁰ Bizans'ta mevcut su değirmenleri ve bunların çalışma prensipleri hakkında bkz. A. Harvey, *a.g.e.*, s. 128 vd; A. Bryer, *a.g.m.*, s. 110 vd; "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁸¹ "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁸² A. Harvey, *a.g.e.*, s. 130; "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁸³ "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁸⁴ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 130-131

⁸⁵ A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer; T. T. Rice, *a.g.e.*, s. 182

⁸⁶ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 131-132; T. T. Rice, *a.g.e.*, göst. yer; "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁸⁷ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 132

⁸⁸ C. M. Cipolla, *a.g.e.*, s. 39

⁸⁹ "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁹⁰ A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer; A. Bryer, *a.g.m.*, s. 110; "Mill", *ODB*, vol 2, s. 1374

⁹¹ A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer

kullanılmadığı da sorulabilir. Bu noktada göz önüne alınması gereken husus sosyal farklılıktır. Batıda gelişmiş olan değirmen tipleri, kuşkusuz tahıl öğütmede daha etkili idi. Fakat bunlar aynı zamanda çok daha karmaşık ve inşası çok daha pahalı olan değirmenlerdi. Böyle bir değirmenin inşası için yapılan harcama çok yüksek olduğundan, inşa eden kişi, yaptığı masrafı bu değirmeni işleterek geri alma yoluna gidiyordu. Bunun yolu da köylüleri ürünlerini değirmene getirmeye zorlamaktı. Eğer arazi sahibi, hâkimiyeti altındaki köylüleri tahıllarını kendi değirmeninde öğütmeye zorlayacak otoriteye sahip ise, bu büyük masraflar zahmete değiyordu. Bu derebeylik baskısı, feodal yetkinin gelişimi devletin bürokratik aygıtı tarafından önlenmiş olan Bizans'ta bilinmiyordu. Tahıl, çok daha ucuz değirmenlerde ve köylü evlerinde öğütülüyordu. Bazı köylülerin değirmenciliği, ticaret olarak algıladığının kanıtları vardır. Fakat bu bir mesleki uzmanlaşma durumu değildi, sadece bir arazi parçasını işleten köylü ek bir gelir elde ediyordu. Etkili az sayıdaki değirmenlerde toplanmak yerine, tahıl, su desteği olan yerlerde noktalanmış sayısız küçük değirmende öğütülüyordu, çünkü geniş arazi sahipleri değirmenciliği bir gelir kaynağı olarak görmüyordu.⁹²

Ziraatta kullanılan aletlerin etkisini ölçmede en önemli faktör, içerdikleri demir miktarıdır. Demir Anadolu'da Hititler döneminden beri işlenmekteydi.⁹³ Bizans döneminde Trabzon ve Sinop ile Şam ve Tyre çevresi, demir işlemede önemli merkezlerdi. Az miktarda demir cevheri ise birçok bölgede bulunuyordu. Stratejik öneminden dolayı demir pek ihraç edilmiyordu.⁹⁴ X. yüzyılda demir oldukça kolay elde edilir olmasına rağmen üretimi silah ihtiyacının temini için geniş oranda devletin kontrolü altındaydı. Aletlerde kullanımı ise batıdaki ile hemen hemen aynı orandaydı. Bunların tamamı demir olmasa bile ihtiyacı karşılayacak ölçüde demir içeriyordu.⁹⁵ Burada, demirin maliyetli olduğu ve ağaç aletlerin daha kolay yapılır ve ucuz olduğu da düşünülürse, Bizans köylüsünün sahip olduğu aletlerin yetersiz olduğundan söz edilemez. Zirai üretimde demir aletlerin kullanıldığına dair örnekler çok fazla olmasa da mevcuttur. Panteleemon'un envanterindeki aletler demir bağlantı parçalarına sahipti. Nemea kazısında çıkarılan bir demir orak ve bir demir tırmık XII. veya XIII. yüzyıla

⁹² A. Harvey, *a.g.e.*, s. 133

⁹³ A. Bryer, *a.g.m.*, s. 102

⁹⁴ "Iron", *ODB*, vol 2, s. 1010

⁹⁵ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 235; A. Harvey, *a.g.e.*, s. 124

tarihlendirilebilir. Dinogetia'da da demir aletler bulunmuştur. Skylitzes'in tarımsal gereçler hakkındaki tesadüfî bahisleri demirin yaygın şekilde kullanıldığını öne sürmektedir. Bir sebeple, Peçeneklerin baltaları, orakları ve diğer tarım aletlerini silah olarak kullandıkları söylenmektedir. Diğer bir sebeple, Malazgirt çevresindeki insanların çapa ve diğer aletleri aynı şekilde kullandıklarından bahsedilmiştir. Demir tedariki, Patmos ve Chostiane köyü ile ilgili imtiyazlar listesi içine alınmıştır.⁹⁶

⁹⁶ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 125; "Iron", *ODB*, vol 2, s. 1011

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM

1. Ziraat Teknikleri

Bizans devleti, çok değişken bir toprak ve iklim yapısına sahipti. Arazisi zeytin ve pamuk yetişebilen sıcak Akdeniz sahillerinden, üzüm ve arpa üreten verimli Trakya vadilerine ve çok sayıda sürü barındıran kurak Kapadokya otlaklarına kadar büyük bir değişkenlik gösteriyordu. Coğrafi yapısının en genel özellikleri ise; taşlık arazilerin çokluğu, su eksikliği ve sıcak geçen yaz aylarıydı. Yani tahıl üretimi hem alan darlığı hem de iklim elverişsizliği nedeniyle olumsuz etkileniyordu. Bu durum üreticinin bağ-bahçe tarımı ile hayvancılığa daha çok yönelmesi sonucunu doğurmuştur.¹ Ziraat yapılan alanlar genelde ırmak kenarlarında, bayırlar ve ovalar arasındaki tepelik bölgelerde sınırlı bir yer işgal ediyordu.² Modern zamanlarda ırmak vadilerinin bazı kısımlarında, sıtma tehdidi nedeniyle, düşük düzeyde ziraat yapılmaktadır. Bizans kaynakları bu gibi bir durum için herhangi bir kanıt içermemektedir.³ Daha fazla tarım arazisine ihtiyaç duyulduğu zaman bu alanlar genişletildi. Böylece imparatorluk bir daha gıda maddesi ithalatına ihtiyaç duymadı.⁴ Aksine XII. yüzyıldan itibaren ihracata başladı.⁵ Daha fazla arazinin ziraata açılmasının sebebi muhtemelen büyük arazi mülkiyetindeki genişlemenin nüfus artışı ile birleşmesi idi. Çünkü sadece büyük arazi sahipleri (laik veya dini) ve zenginleşmiş küçük köylüler yeni alanları ziraata açmak için yeteri kadar zirai sermayeye sahiptiler. Nüfustaki artış da hem yeni arazi oluşturmak hem de bu araziye işlemek için gerekli olan insan gücünü sağlıyordu.⁶

¹ "Agriculture", *ODB*, vol 1, s. 39

² Jacques Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 253 (=J. Lefort, "Rural Economy")

³ Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, s. 137

⁴ İmparatorluk VI. yüzyıl sonuna kadar Mısır'dan sürekli tahıl ithal ediyordu. bkz. John L. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *DOP* 13, Washington 1959, s. 91-96 (=J. L. Teall, "Grain Supply"); aynı yazar, "The Byzantine Agricultural Tradition", *DOP*, 25, Washington 1971, s. 45 (=J. L. Teall, "Agricultural Tradition"); A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 250 (=A. A. Vasiliev, C. 1); Romilly Jenkins, *Byzantium, The Imperial Centuries 610-1071*, New York 1966, s. 21

⁵ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 253

⁶ A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer; Georg Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Postan, vol. 1, Cambridge 1966, s. 212 (=G. Ostrogorsky, "Agrarian Conditions"); Angeliki E. Laiou, "The Agrarian Economy, Thirteenth-Firteenth Centuries", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 353-354 (=A.

Zirai alanları tahıl yetiştirilen tarlalar, şarap imali için üzüm üretilen bağlar ve meyve-sebze ekilen bahçeler oluşturuyordu.⁷ Tarlalar (*choraphion*), ölçüleri büyük oranda değişebilen genelde dikdörtgen parsellerden oluşuyordu. Kaynaklarda tespit edilebilen tarlalar 2.2 ile 47 *modios*⁸ arasında değişmektedir. Tarla büyüklüklerinin bu derece farklı olmasının başlıca sebebi, tarlaların küçük parsellerden oluştuğu bölgelerin eski yerleşim yerleri olmasıdır. Çünkü arazi, varisler arasında bölündükçe birbirine bitişik küçük ölçekli tarlalar oluşmuştur. Daha yeni yerleşim bölgelerinde tarlalar daha geniş ve daha ayrı bir yapı göstermektedir.⁹ Bazı tarlalar köylerin içindeydi fakat çoğunluğu köy dışında bulunuyordu ve buna göre farklı isimler alıyordu. Tarlaların etrafı genelde bağlarla çevriliydi.¹⁰ Bağlar, tarlalarla birlikte tarımın iki önemli unsurunu oluşturuyordu. Çünkü ekmek ve şarap, Bizans toplumunun tüketim alışkanlığındaki başlıca iki tüketim maddesiydi.¹¹ Bağlar genelde alan olarak küçük arazi parçalarıydı. Alanları 5 ile 22 *modios* arasında değişen bağlar kayıtlarda yer almasına rağmen, çoğunluğu 1-2 *modios* genişliğindeydi. 985 yılında *Iveron* manastırının *Athonite* topluluğuna devrettiği 90 *modios* genişliğindeki bağ ise, bu durumun bir istisnasını teşkil etmektedir. Bağlar, çoğunlukla küçük arazi sahibi çiftçilere aittiler. Malikânelere ait olanların bazıları doğrudan malikâne tarafından işletilirken çoğunluğu malikâne yaşamayan köylülere kiraya veriliyordu.¹² Ekmek dışında diğer bir önemli gıda maddesi sebze idi. Sebzeler, meyvelerle birlikte, genelde evlerin yakınında bulunan bahçelerde yetiştiriliyordu. Kaynaklarda sık geçmemesine rağmen, hemen hemen her çiftlikte bir adet bahçe bulunuyordu. Bağ ve bahçelerin etrafı koruma amacıyla genelde çit, hendek veya tuğla ile çevriliyordu. Bahçelerin çoğunlukla evlere yakın olmasının sebebi sulamanın kolay olması idi. Evler zaten su kaynaklarına yakın olduğundan eve yakın bahçeler daha kolay sulanıyordu. Bu nedenle bir bahçe, köylü evine ve dolayısıyla su kaynağına yakın değilse bile, değirmenlere su taşıyan geniş kanallara yakın yerde bulunuyordu. Değirmen sahipleri ile bahçe sahipleri

E. Laiou, “Agrarian Economy”)

⁷ “Agriculture”, *ODB*, vol 1, s. 39

⁸ Hem tahıl hem de arazi için kullanılan bir ölçü birimi. Arazi için kullanıldığında aldığı değer 888.7 metrekare veya buna yakın olarak tespit edilmiştir.

⁹ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 257

¹⁰ J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer; “Choraphion”, *ODB*, vol 1, s. 430

¹¹ J. L. Teall, “Grain Supply”, s. 91, 98-99; “Diet”, *ODB*, vol. 1, s. 621-622; “Bread”, *ODB*, vol. 1, s. 321

¹² J. Lefort, *a.g.m.*, s. 254; “Vineyard”, *ODB*, vol 3, s. 2169-2170

arasında yapılan su paylaşımı antlaşmaları bunu göstermektedir.¹³

Bu tarım alanlarında uygulanan ziraat teknikleri konusunda fazla bilgi mevcut değildir. Muhtemelen uygulanan metotlar bölgelere ve dönemlere göre değişiyordu. Etkili bir şekilde tarım yapmak çok çetin bir emek gerektiriyordu. Arka arkaya gelen her bir yetiştirme safhası, zaman alan bir çalışma istiyordu. Tarlalar genelde her iki yılda bir nadasa bırakılıyordu. Nadasa bırakılmış arazi zararlı otları çıkarmak için düzenli olarak sürülmeli ve kazılmalıydı. Kış yağmurlarından sonra sık sık gübrenmeliydi. Tırmık çekme sürümünden sonra üstte kalan toprak parçalarını kırmak için gerekliydi.¹⁴ Bizans çiftçisinin karşılaştığı en zor problem kışları yağmurlu, yazları uzun ve kurak olan doğu Akdeniz iklim koşullarında toprağın verimliliğini korumak oldu.¹⁵ Susuz tarım, temelde, sınırlı su miktarı ile en iyisini yapmak demektir. Bu da, asıl gelişme dönemleri yağmurlu mevsimlere rastlayan ürünlerin ekilmesi, gereksiz su israfını yok etmek için zararlı otların tamamen temizlenmesi gibi yöntemler kullanılarak yapılabilirdi. Nadasa bırakılmış tarlayı, zararlı otlardan korumak ve yağmur geldiğinde toprağın alıcı olmasını sağlamak için, düzenli olarak sürmek gerektiğinden bu işler yoğun bir emek gerektiriyordu.¹⁶ Yine hasattan sonra tekrar ekim yapmadan tarlayı bir süre otlak olarak kullanma¹⁷ veya baklagil ekme de verimliliği arttırmak için kullanılan yöntemler arasındaydı.¹⁸

Toprak verimini arttırmanın en etkili yolu kuşkusuz gübrelemedir. Romalıların farklı kuş ve hayvan gübrelere niteliği hakkındaki bilgileri *Geoponika* içinde Bizanslılara geçti. Kuş gübresine (kaz dışında) çok önem verilirdi, çünkü bu gübre, önemli miktarda nitrojen içeriyordu. Eşek gübresi, bundan sonra en çok tutulan gübre idi. Hemen ardından keçi ve koyun gübresi gelirdi. Bunların ikisi de faydalı oranda nitrojene sahipti, özellikle de keçininki daha üstündü. İnek, öküz ve at gübrelere daha az önem verilir. Kullanılacak gübrenin miktarı toprağa göre değişirdi. Düşük kaliteli araziler, doyurucu miktarda gübre gerektiriyordu. İyi araziler ise, sadece orta miktarda gübreye ihtiyaç duyuyordu. En iyi alüvyonlu topraklarda, gübre

¹³ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 253; "Garden", *ODB*, vol 2, s. 822

¹⁴ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 128; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 258

¹⁵ Bernard Geyer, "Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 34-35; A. Harvey, *a.g.e.*, s. 125

¹⁶ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 125

¹⁷ J. L. Teall, *a.g.m.*, s. 129; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 257

¹⁸ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 126; J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer

kullanmaksızın bile oldukça iyi hasat elde ediliyordu. Akdeniz ikliminde taze gübre ürünlere zararlıydı, çünkü nemi alıp bitkiyi yakıyordu. Gübrenin iyice çürümesi için bir yığın haline getirmek daha uygundu. Eğer tarlada çürümeye terk edilirse güneşe maruz kalma sonucu nitrojen içeriğini kaybederdi. *Geoponika* havyan gübresini ve çürümüş bitkileri koymak için bir hendek kazılmasını tavsiye eder. Hendek, nem kaybını önlemeye yardım eder, ayrıca yığının gerektiği gibi çürümesini sağlamak için su eklenebilir.¹⁹

Ürün devri sistemi (her yıl sırayla değişik ürün ekme) de toprak verimini arttırmanın bir diğer yolu idi.²⁰ Bizanslılar tarafından uygulanan ürün devri sistemi, büyük bir ihtimalle iki tarla sistemine tekabül ediyordu, fakat yerel şartlara ve üreticinin gereksinimlerine göre bu durum değişebiliyordu. Tarlanın bir kısmı da iki yılda bir nadasa bırakılıyordu. Buğday ve arpa en çok ekilen tahıllardı.²¹ Kalitesiz tahıl daha çok hayvan yemi olarak kullanılmak üzere ekiliyordu ve ekilme miktarı, öküz sayısı ve sürünün büyüklüğüne göre değişmekteydi; yani daha fazla sayıda hayvan beslemek daha fazla alanın arpa, çavdar ve yulafa ayrılması demektir. Daha az verimli bölgelerde, muhtemelen buğdaydan ziyade daha düşük kalitedeki ürünlere yer veriliyordu. Kasabalara yakın yerlerde kentsel talepten faydalanmak amacıyla buğday ekimi daha revaçtaydı. Çünkü yüksek fiyattan satılıyordu. Bununla birlikte ürün yetiştirmedeki çeşitlilik üreticiye mahsuldeki dalgalanmalara karşı daha büyük bir güvenlik sunuyordu. Ürün devri ile ilgili diğer bir problemi baklagil bitkilerinin ekileceği alanın büyüklüğü oluşturmaktadır. Çünkü bu bitkiler, tahıl ürünlerinin ihtiyacı olan topraktaki nitrojeni yeniliyorlardı. Diğer bir deyişle toprağın verimliliğini arttırıyorlardı. Ayrıca arazinin nadasta kalma süresini de kısaltıyorlardı.²² Kaynaklarda baklagillerden bahisler bulmak mümkündür, fakat onların herhangi bir devir sisteminin değişmez parçası olduğuna dair pek fazla bilgi yoktur. Bazı belli dönemlere ve belli bölgelere ait kanıtlar baklagil tarımının üretim sistemi içindeki önemini gösterir. Bu bitkiler, beklide en etkili şekilde bakılan ve köylü mülklerinin en iyi işlenmiş kısmı olan bahçelerde, geniş ölçüde yetiştiriliyorlardı.²³

¹⁹ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 127

²⁰ "Agriculture", *ODB*, vol 1, s. 39

²¹ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 258

²² A. Harvey, *a.g.e.*, s. 125-126

²³ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 126; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 258-259

Bereketli bir su tedarikinin mevcudiyeti de aynı şekilde verimlilik için büyük öneme sahipti. İyi sulama, nispeten çorak olan arazilerin verimini arttırmanın en etkili yoluydu. Üzüm gibi karakteristik Akdeniz bitkileri bile, kuraklığa dayanıklı olmalarına rağmen sulandıkları zaman daha iyi ürün veriyorlardı. Sıcak iklim ve sık yaşanan kuraklık, Bizanslıları sulama konusunda sürekli bir endişeye sevk etmişti. Su hakkı üzerindeki sık tekrarlanan tartışmalar, bu endişenin haklılığını gösterir. Köylülerin büyük sulama projelerini gerçekleştirecek imkânları yoktu. Ancak arazisi uygun mevkide olanlar yeterince sulama yapabiliyorlardı. Bunun dışındakiler muhtemelen kısıtlı bir sulama imkânına sahip idiler. Öte yandan büyük mülkiyet sahipleri; kanal açma, depo yapma, değirmen inşa etme gibi teşebbüslerle kendi arazilerini daha verimli hale getirmek için her imkâna sahip idiler.²⁴ Bizanslılar, uzun mesafeli büyük kanallar inşa etmemişlerdir. Justinianus döneminde Sapanca Gölü'nün bir ayağı olan Melas Çayı'nı, İzmit Körfezi'ne bağlama projesi düşünülmüşse de gerçekleştirilememiştir.²⁵

Hasattan sonra, ürünler demet haline getirilip harman yerine götürülüyordu. Harman yeri, bazen yerleşim yeri dışında tarlalara yakın yerlerde olabiliyordu ve genelde bir çiftçiye ait idi.²⁶ *Geoponika*, harman yerinin rüzgâra maruz kalan yüksek bir yer olmasını tavsiye etmektedir. Bizanslılar ürünü saplarından ayırmak için harman döveni kullanmıyorlardı. Bu iş için sığır, özellikle de öküz kullanılıyordu. Bazen de bir hayvan tarafından çekilen kızaklar kullanılıyordu.²⁷

Bahçecilik de aynı şekilde zirai üretim içinde önemli bir yer işgal ediyordu. Bazı bölgelerde bağ ile bahçe arasında belirgin bir fark yoktu. Asmalar, meyve ağaçları ile birlikte yetiştiriliyordu. Bunların yanına da sebze ekiliyordu. Öyle ki *ampelokepion* terimi böyle iç içe geçmiş bağ ve bahçeler için kullanılıyordu. Su bulunan hemen her yerde bahçe de vardı.²⁸ Kendi tahıl üretimi ile geçinmek için yeteri kadar ekilebilir araziye sahip olmayan köylüler bahçecilikte daha çok yoğunlaşarak eksikliği telafi edebiliyorlardı. Özellikle de eğer arazisi bir şehir pazarına uygun şekilde yakın ise bu daha da kârlı olabiliyordu. Çünkü köylünün evinin etrafındaki arazi, düzenli olarak gübrelemek ve kazmak için en kolay yerd. Bazı büyük şehirler böyle pazar için üretim

²⁴ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 134; "Irrigation", *ODB*, vol 2, s. 1011

²⁵ "Irrigation", *ODB*, vol 2, s. 1011

²⁶ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 257

²⁷ "Threshing", *ODB*, vol 3, s. 2082

²⁸ "Garden", *ODB*, vol 2, s. 822

yapan bahçelerle çevrilmişti. İstanbul ve Selanik bu şehirlere iyi birer örnek oluşturur. Bunların etrafındaki büyük bahçeler, genelde büyük arazi sahibi güçlü kişilere ait olur ve kiracı köylüler tarafından işlenirdi.²⁹ Sürekli olarak baklagiller tarımı için kullanılmasının yanında çitle çevrilmiş bahçeler birkaç asma ve meyve ağaçlarını da içine alıyordu. Zeytin ağaçları ve bağlar elbette ki sürülebilir araziden daha değerli idi ve daha yüksek vergi alınıyordu.³⁰ *Geoponika*, sebze üretimi için üç unsurun gerekli olduğundan bahseder: verimli toprak, su ve gübre. Aynı metin bahçeyi böcek ve kurttan korumanın yollarını da gösterir.³¹

Bağcılık da yoğun bir emek gerektiriyordu. Asma ekimi için en uygun toprak taşlı ve çakıllı topraklardı.³² Üzüm yetiştirmede kullanılan yöntemler, eskiden beri devam eden geleneksel yöntemlerdi. Asma fidanları ekilmeden önce, toprağın tamamı kazılırdı. Fakat bu pek yaygın görünmemektedir. Bunun yerine bir dizi kanal kazılıyor ve asmalar bunun içine ekiliyordu. Bu yöntem ötekine nazaran daha ucuz ve daha kolaydı. Ekimden sonra dikkatli bir şekilde gübreleme yapılıyordu³³ çünkü fazla gübre köklere zarar verebilirdi. Asmalar genelde yazın ekilirdi, fakat çok kuru iklime sahip yerlerde sonbahara kadar beklemek daha iyiydi. Nemli bölgelerde genelde evlerin yakınındaki ağaçlara bitişik olarak ekilirdi. Bazen de asmayı desteklemek için yanına meyve fidanları dikilirdi. Asmalar, gelişiminin farklı dönemlerinde dikkatli bakım gerektiriyordu. Budama, çapalama, asmaları birer çubukla destekleme veya dallarını bağlama yapılması gereken zaruri işler arasındaydı.³⁴ Bunlar içinde en önemlisi, asmanın dallarını desteklemektir. Bu iş, asma dallarını yakındaki bir ağacın dallarına bağlamak veya dolamak şeklinde yapılıyordu. Fakat daha yaygın kullanılan yöntem, dalları alttan bir sıırıyla desteklemektir. Ucu çatallı, ağaçtan yapılmış basit bir değnek bu iş için yeterliydi. Elde edilen üzümü sıkmak için kullanılan presler de, genelde bağların yakınına inşa edilirdi.³⁵

Bağcılıkla birlikte ağaç yetiştiriciliği, özellikle küçük üreticiler için çok önemliydi. Çünkü Bizanslıların *autourgia* dedikleri bağ-bahçe ziraatını içeren uğraş

²⁹ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 253-254

³⁰ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 141

³¹ "Horticulture", *ODB*, vol 2, s. 948

³² A. Harvey, *a.g.e.*, s. 143

³³ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 255

³⁴ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 144; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 255-256

³⁵ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 255; "Vineyard", *ODB*, vol 3, s. 2169

alanları, tarla tarımından çok daha fazla kâr sağlıyordu.³⁶ Bir asma ve birkaç meyve ağacı köylü ailesinin tüketimini hemen hemen karşılıyordu, dahası eğer fazla üretim yapılmışsa, pazarda satılarak veya değiş tokuş yapılarak ek gelir sağlanıyordu. Köylü mülkleri hakkında kesin bilgiler nadir olmasına rağmen, bu mülkler coğrafi şartların izin verdiği yerlerde en az birer adet bağ ve bahçe içeriyordu. Bazı durumlarda, sadece birkaç *modios*'dan oluşan çok küçük bir arsa sahibi, hayatta kalmak için asma veya meyve ağacı yetiştirmeye çalışıyordu. O, eğer mülkü bir kasabanın yakınında ise, büyük bir avantaja sahipti. 1014 yılında Constantine ve Maria Lagoudes adlı bir çift, sadece bir bahçe ve iki adet bağdan oluşan mülklerini Lavra manastırına bağışlamışlardı. Öne sürdükleri tek şart, bu mülklerin hayattayken kendilerinde kalmasıydı. Çünkü tek geçim kaynakları bunlardı.³⁷ Bağ ziraatının çok zahmetli bir emek gerektirmesine karşın meyve ağaçları, ilk yılları dışında çok fazla dikkate ihtiyaç duymazdı. Ağaç yetiştiriciliği işinde, zeytincilik, kuşkusuz çok önemli yere sahiptir. Meyve ağaçlarından farklı olarak zeytin ağaçları, ilk yıllarda yoğun bakım ve sulamadan sonra bile, biraz daha çalışma gerektiriyordu. Bir yılda iki kez kazılmalı, sonbaharda gübrelenmeli ve gövdeleri yosundan temizlenmeliydi. Düşük gelişim hızı nedeniyle, önemli miktarda para ve emek masrafı istiyordu.³⁸

³⁶ A. E. Laiou, "Agrarian Economy", s. 357; J. L. Teall, *a.g.m.*, s. 131

³⁷ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 142

³⁸ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 143

2. Ürünler

Çok yaygın olan buğday ve arpa tarımı, eski dönemlerden beri yapılmaktaydı. Özellikle buğday her yerde en çok ekilen tahıl idi. Fakat bu dönemde bazı ikinci derece tahıl ürünleri de ekilmeye başlanmış görünmektedir. Bu da Bizans ziraatının daha önce öne sürüldüğü gibi statik olmadığını göstermektedir. XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı vergi memurları, Strymon vadisi ve Chalkidike'deki birkaç köyde, buğdayın tahıl üretiminin yarısını oluşturduğunu kaydetmişlerdir. Kalanın üçte birini arpa, gerisini de yulaf ile birlikte darı ve çavdar oluşturuyordu. Yine XIII. Yüzyılda, Chalkidike'de keşiş Theodore Skaranos'a ait bir çiftlikte tahıllar, içinde yulaf olmamasına rağmen, benzer oranlarda yetiştiriliyordu. XI. yüzyılda Baris'te yeşil mercimek ve keten sayılmazsa sadece buğday ve arpa yetiştiriliyordu. Ekilen tahılın türü ve nispi önemi yerel ve bölgesel değişikliklere bağlıydı.³⁹

Buğday türlerinden kaynaklarda bahisler olmasına rağmen tanımları yapılmamıştır. Roma döneminde yumuşak buğday yaygındı. Bundan daha kolay dövülen ve depolanan sert buğday tarımı, Mısır'da VII. yüzyılda Arap fetihlerinden hemen önce başlamış gibi görünmektedir. Sert buğday Anadolu'daki Beycesultan kalıntılarında da temel tahıldı.⁴⁰ Bir tür püsküllü buğdaydan *Geoponika*'da bahsedilir ve görünüşe göre ekimi Lycia'da XII. yüzyıla kadar sürmüştür. Kırsal kesimde buğdayın ekim zamanı da önemliydi. Genelde kasım ayında ekimi yapılan kış buğdayının mahsulü çok az olduğu veya hiç olmadığı zamanlarda bahar buğdayı ekilir ve ürün devrinin arasına karışırdı. Ekim dönemi ise hava şartlarına göre şubat veya mart ayı olabilirdi.⁴¹

Tahıl ticareti ve nakliyesiyle ilgili bilgiler, başlıca buğday – veya tahıl – üreticisi bölgelerin deniz kıyısına yakın yerler olduğunu göstermektedir: Balkanlarda, Tesalya, Makedonya ve Trakya;⁴² Anadolu'da Bitinya ve Frigya başlıca tahıl üreten bölgelerdir.⁴³ Üretilen tahılın dağıtımı ise – ki genelde İstanbul'a gönderiliyordu -

³⁹ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 250; "Grain", *ODB*, vol. 2, s. 864-865

⁴⁰ "Grain", *ODB*, vol. 2, s. 864-865

⁴¹ J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer

⁴² A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 325, 326; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 251; Anna Komnena, XII. yüzyılda Tuna nehrini geçen Peçeneklerin buraya yerleşip buğday ve arpa tarımı yaptıklarından bahsetmektedir. Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 210

⁴³ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul 2001, s. 129-130; Ebru Parman, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Eskişehir

Anadolu'nun kuzey kıyısı (Aminosos, Amastris), Bitinya (Kios, Panormos, Nikomedeia, Pegai), Trakya (Herakleia), Bulgaristan (Philippopolis), İzmir ve Kıbrıs gibi merkezlerden yapılıyordu.⁴⁴

Bazı diğer tahıllar gibi öncelikle ekmek yapımında kullanılan arpa,⁴⁵ çok dayanıklı olmasından dolayı hemen hemen her yerde yetiştiriliyordu. *Leptitis* adındaki ilkbaharda ekilen bir tür arpadan görünüşe göre sadece *Geoponika*'da bahsedilmiştir.⁴⁶ Arpa, buğdayla birlikte Balkanlar ve Anadolu'da ekimi yapılan temel tahıl ürünüydü.⁴⁷ Darı bir ilkbahar tahılı idi, yenilebilmesine rağmen bu dönemde pek değerli değildi. Genelde hayvan yemi olarak kullanılması yanında çok fakir insanlar tarafından tüketiliyordu. Bu üründen bir XI. yüzyıl imtiyazlar listesinde ve Anna Komnena'nın XII. yüzyıl için Draç bölgesi ile ilgili verdiği bilgilerde bahsedilmiştir.⁴⁸ Ortaçağda yulaf ve çavdar tarımı da yaygındı. Çavdar, antik Yunanda bilinmemesine ve *Geoponika*'da bahsedilmemesine karşın batıda erken ortaçağdan beri yetiştiriliyordu. Aynı zamanda ekmek yapımında da kullanılan bu ürün, XIII. yüzyılda Chalkidike'de yetiştiriliyordu. Yulaf ise antik Yunanda yabancı ottan başka bir şey değildi fakat *Geoponika*'da hayvan yemi olarak anılmış ve 11. yüzyılda da tahıl olarak ekimi yapılmıştır.⁴⁹ Kuru sebze olarak kullanılan baklagillerden de, çok detaylı olmamakla birlikte, kaynaklarda bahisler bulmak mümkündür. Mercimek, bakla, nohut gibi baklagil bitkileri bu ürünler arasındadır. Bunlardan sarımercimek, Bizans öncesi dönemden beri bilinmekle beraber XI. yüzyılda Anadolu'nun batısında yetiştiriliyordu. Acı bakla da, yine eski dönemlerde gıda maddesi olarak kullanılmayan yanında bu dönem için adı geçen ürünler arasındadır. Baklagiller genelde bahçelerde yetiştiriliyordu, fakat bazı türleri toprak verimliliğini arttırmak amacıyla tarlalarda ekiliyordu.⁵⁰

Bizans'ta, yoğun şekilde ziraat yapılan köyler ve ayrılmış çiftlikler ile küçük kasabalarda sebze üretimi ve arzı konusunda hiçbir zaman sorun yaşanmamıştır. Bu gibi yerlerde hemen her ev veya çiftlik ya kendi avlusu içinde veya köy merkezinde/kenarında birer bahçeye sahip idiler. Böylelikle sebze, imparatorluğun

2002, s. 45; A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 320; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 251

⁴⁴ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 250-251

⁴⁵ J. L. Teall, *a.g.m.*, s. 91; "Bread", *ODB*, vol. 1, s. 321

⁴⁶ J. L. Teall, *a.g.m.*, s. 99-100; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 251

⁴⁷ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 210, 220; A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 320, 325-326

⁴⁸ J. L. Teall, *a.g.m.*, s. 99; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 251; A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 326

⁴⁹ J. L. Teall, *a.g.m.*, göst. yer; J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer

⁵⁰ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 251-252

geneli için hemen yılın her döneminde mevcut ve elde edilebilir durumdaydı.⁵¹ Bazı büyük şehirlerin büyük nüfusa sahip olmaları ve yoğun şekilde imar edilmiş olmaları nedeniyle bu duruma uymadıkları düşünülebilir. Fakat buralarda da şehirlerin etrafında, özellikle şehir pazarı için üretim yapan ve genellikle büyük arazi sahipleri tarafından işletilen büyük bahçeler vardı. Bu bahçeler normal politik (savaş ve kuşatma hali gibi) ve coğrafi (elverişsiz iklim vb.) şartlar altında bu şehirlerin sebze ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılıyorlardı.⁵² İmparatorluk genelinde muhtemelen pek çok tür sebze yetiştiriliyordu. Bu konuda *Geoponika*'nın İstanbul çevresinde sebze yetiştirilmesi ile ilgili verdiği bilgiler bir fikir verebilir. Burada bahsedilen sebze türleri arasında; dereotu, havuç, (beyaz) lâhana, yer lahanası, tere, pırasa, turp, pancar, şalgam ve soğan bulunmaktadır. Bunların dışında, bugünkü Avrupa mutfağında pek yaygın olmayan çemen otu, İsveç şalgamı, kolza, kara pazı, yabancı havuç, sedef otu gibi bitkilerden de bahsedilmektedir. Aynı şekilde bu sebzelerin belli dönemler halinde bütün bir yıl boyunca sürekli üretildiği de kaydedilmiştir. İlk taze sebzeler ilkbahar başlarında yetişir; tere, acımarul, marul ve kara pazı bunlar arasındadır. Takiben ilkbahar ve yazın ilk aylarında yer lahanası, havuç, pırasa ve karalâhana yetişir. Sonbaharda lâhana, turp ve beyaz lâhana yetişir ki bunlardan bazıları kış aylarına kadar yetişmeye devam eder. Ayrıca soğan bütün bir yıl boyunca bulunabilir.⁵³

Bazı bitkiler, başta tekstil olmak üzere, endüstriyel kullanım için yetiştiriliyordu. Bunlardan keten Makedonya, Anadolu ve Güney İtalya'da yetiştiriliyordu.⁵⁴ Keten tekstil dışında yağ üretimi için de kullanılıyordu. Kenevir tarımı Chalkidike'le birlikte XIV. yüzyılda İtalya'daki Campania'da daha yaygındı. Pamuk, özellikle Girit ve Kıbrıs'ta yetiştiriliyordu.⁵⁵

Meyveler, günlük tüketim içinde önemli bir yere sahipti. *Geoponica* antik sınıflandırmayı koruyarak meyveleri yumuşak ve sert kabuklular olmak üzere iki gruba ayırır. İkinciye gruba ceviz, kestane e fıstık yanında nar da dahildir. Meyve ağaçları genelde bahçelerde yetiştirilmekle birlikte kestane ve fındık daha çok koruluklarda

⁵¹ J. Koder, "Fresh Vegetables for the Capital", *Constantinople and its Hinterland*, ed. Cyril Mango and Gilbert Dagron, Aldershot Cambridge 1995, s. 50

⁵² J. Lefort, *a.g.m.*, s. 253-254

⁵³ J. Koder, *a.g.m.*, göst. yer

⁵⁴ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 252; A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 327

⁵⁵ J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer

yetiştirilirdi. Muhtemelen fakir bir köylünün bile bir adet meyve ağacı vardı.⁵⁶ 1320 yılında, Makedonya'daki Gomatou köylülerinin kişi başına 20 adet meyve ağacına sahip oldukları hesaplanmıştır.⁵⁷ Meyve ağaçları, hem yiyecek hem de odun sağlaması ve kasaba yakınlarında meyve ticaretinin kârlı bir iş olması gibi nedenlerle ekonomik olarak öneme sahipti. Bir asma ve birkaç meyve ağacı köylü ailesinin kendi tüketimi için gerekliydi, fazla üretim de pazarda satılarak veya değiş tokuş yapılarak çiftçiye kazanç sağlıyordu.⁵⁸ Uygun iklime sahip bölgelerde çok farklı türlerde meyve ağaçları yetiştiriliyordu. Makedonya için XIV. yüzyıl başında on farklı tür meyve ağacından bahsedilmiştir: badem, kiraz, ayva, incir, nar, ceviz, şeftali, armut, elma ve erik. Daha kuru ve sıcak bölgelerde meyve ağacı alanları daha dar oluyordu; Anadolu platosunda az sayıda ağaç vardı. Fakat batı kesimi meyve açısından verimliydi. Girit ve Kıbrıs gibi büyük adalar meyve bahçeleriyle ünlüydü.⁵⁹

Zeytin temel gıda maddesi olarak tüketilmesinin yanında, ezilerek çıkarılan zeytinyağı, hem yemeklerde hem de lambalarda kullanılıyordu. VII. yüzyıla kadar Suriye ve Filistin bölgesi zeytin yetiştiriciliğinde oldukça ileri bir düzeydeydi. Bu tarihten sonra onun yerini Anadolu ve Yunanistan'ın Ege kıyıları ile Güney İtalya aldı. Zeytin ağaçları kışın donmaları nedeniyle daima denize yakın yerlerde bulunur. Verimlilik açısından fakir topraklar ve taşlık yerlerde yetişirler. Sulama gerektirmeden gelişebilirler. Sıcaklığın sebep olduğu ürün azlığı yanında zeytin ağaçları bir yıl çok bir yıl az meyve verirler.⁶⁰ Zeytinyağı tüketimi veya takas malı olarak kullanımı ile ilgili X. yüzyıldan sonraki veriler zeytin ağacının; Mora'da, Ege adalarında, Anadolu'nun batı kıyılarında ve Bitinya'da geniş oranda ekildiğini göstermektedir.⁶¹

Kestane ağaçları, güney İtalya'da IX. yüzyıldan beri yetiştiriliyordu; XI. yüzyıldan sonra aşından da bahsedilmiştir. Makedonya'da köylüler X. yüzyılda ormandan kestane toplardı ve XIV. yüzyıl başında kestane ağacı yetiştiriyorlardı.⁶² Dut ağacı imparatorluk arazisinin büyük bir kısmında ve daha çok ipekböceklerini beslemek amacıyla yaprakları için yetiştiriliyordu. Yoğun bir emek ve altyapı gerektiren bu

⁵⁶ "Fruit", *ODB*, vol. 2, s. 807

⁵⁷ Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire, A Social and Demographic Study*, New Jersey 1977, s. 30 (=Laiou, *Peasant Society*)

⁵⁸ A. Harvey, *a.g.e.*, s. 142; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 248

⁵⁹ A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 320, 327; J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer

⁶⁰ "Olive", *ODB*, vol. 3, s. 1522-1523

⁶¹ J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer

⁶² J. Lefort, *a.g.m.*, s. 249

faaliyetin Anadolu'da, Ege adalarında ve Balkanların güneyinde VII. yüzyıldan itibaren başladığı kabul edilir; muhtemelen Mora'da IX., Güney İtalya'da XI. ve Tesalya'da XII. yüzyılda başlamıştır. Makedonya'da XIV. yüzyılda bazı bölgelerde az sayıda dut ağacı yetiştiriliyordu, fakat bunların beyaz mı yoksa antik çağdan beri meyvesi için yetiştirilen siyah dut ağacı mı oldukları belli değildir.⁶³ IX-X. yüzyıldaki dut yetiştiriciliği İstanbul, Bursa ve İznik gibi tekstil sanayisi gelişmiş şehirlerin ihtiyacını karşılayacak kadar geniş olmalıydı.⁶⁴

Asma, yüksekliği ve sert karasal ikliminden dolayı Anadolu platosu dışında hemen hemen imparatorluğun her yerinde ekimi yapılan bir üründür. Bu ürün muhtemelen nakit gelir açısından oldukça kârlı idi.⁶⁵ Asma, özellikle Bulgaristan'ın bazı bölgelerinde, Bitinya'da, Ege adaları ve Anadolu kıyılarında yetiştiriliyordu.⁶⁶

Çayırlar da, köylüler tarafından sulanıp tırpanla biçiliyordu. Oldukça geniş bir alana sahip olan çayırlar genelde çok nemli bölgelerde yer alıyordu. Özellikle kış otlakları olmayan bölgelerde çayırlardan toplanan otlar kurutulup ahırlarda depo ediliyordu.⁶⁷ Ağaçlık ve çalılık alanların da hemen her bölümü farklı bir şekilde değerlendiriliyordu. Bu gibi alanlar; ağaç kesmek (özellikle kereste imali için), bazı ağaç ve çalı türlerinden reçine çıkarmak, boyama tabaklama gibi alanlarda ham materyal olarak kullanılmak üzere yaprak, parazit ağaç kabuğu vb. ürünler toplamak, avlanmak, yabancı bitkilerle domuzları otlatmak şeklinde değişik amaçlar için kullanılıyordu.⁶⁸ Ormanlık alanların en temel ürünü kuşkusuz kerestedir. Bu ürün ordu ve donanmanın teçhizatı için kullanılmasının yanında mimari ve dekorasyon amacıyla da çok değişik şekillerde değerlendiriliyordu.⁶⁹ Yine ağaçların budanmasından elde edilen malzeme odun olarak kullanılıyor, bunlarda odun kömürü imal ediliyor ve yapraklar da hayvan yemi olarak kullanılıyordu. Ağaçlardan elde edilen reçine, sakız, palamut gibi maddeler ağaçların kök ve kabuklarıyla birlikte boyacılık ve tıp gibi alanlarda kullanılmasının yanında bunlarda bazı aromatik ürünler de hazırlanıyordu. Avcılık, ağaçlık alanlarda yapılan bir diğer aktiviteydi. Ağaç ürünleri aynı zamanda

⁶³ J.Lefort, *a.g.m.*, göst. yer; Alan Harvey, *a.g.e.*, s. 148

⁶⁴ A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer

⁶⁵ J. L. Teall, *a.g.m.*, s. 131; J. Lefort, *a.g.m.*, göst. yer ; A. Harvey, *a.g.e.*, göst. yer

⁶⁶ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 250

⁶⁷ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 254

⁶⁸ Archibald Dunn, "The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 16, University of Birmingham 1992, s. 255

⁶⁹ A. Dunn, *a.g.m.*, s. 255-256; "Wood and Woodworking", *ODB*, vol. 3, s. 2204-2205

ticari değere de sahiptirler. Oduncular, marangozlar ve kereste tüccarları tamamen bu alanlardan elde edilen ürünlere bağımlıydılar.⁷⁰

⁷⁰ A. Dunn, *a.g.m.*, s. 256-257; J. Lefort, *a.g.m.*, s. 261-262

3. Üretimin Sosyal Örgütü

Bütün bu dönem içerisinde sosyal örgütlenme, iki kutup etrafında toplanmıştır. Bunlar, aslında tam olarak birbirinden ayırt edilemeyen malikâne ve köy örgütlenmesidir. Köyler, yerleşimin en önemli birimini oluştururlar. Her ne kadar birçok arazi, zaman içinde köy arazisi aleyhine geniş malikânelerin eline geçmişse de, köyler ekonomik işlevselliklerini devam ettirmişlerdir.⁷¹ Zamanla Batı'da olduğu gibi Bizans'ta da başlıca iki tip köylü yerleşmesi oluşmuştur: çekirdekleşmiş köy ve ayrılmış çiftlik. Ayrılmış çiftliklerde köylülerin arazileri, dağılmış parseller halinde değildi ve ekilebilir araziler çiftlik binalarının hemen etrafında uzanmaktaydı. Bunlar son dönem Rus *chutor*'una benzeyen, kendi kendine yeten bir çiftlik birimi veya bir tür küçük köydü. Fakat daha fazla yaygın yerleşme tipi çekirdekleşmiş köy idi.⁷² Bu köyler, işlenebilir arazi, ağaçlar, akarsular ve değirmenler ile birlikte orada yaşayanları ve onların bağlarını, bahçelerini, meyve ağaçlarını, hayvanlarını içine alan üretken bir birim oluşturuyorlardı.⁷³ Köye ait arazinin ortasında, çiftlik avluları ve sebze bahçeleriyle birlikte birbirine çok yakın köylü evlerinden oluşan küçük gruplar bulunurdu. Burası bütün köylü mülklerinin kendisi etrafında toplandığı bir merkezdi. Köylü arazileri genelde farklı yerlerde dağınık şekilde bulunan birkaç küçük parçaya ayrılmıştı. Meyve ve sebze bahçeleri gibi, bağlarında etrafı çoğunlukla çitle çevrilirdi. Ekilebilir arazi genellikle çitle çevrilmezdi, fakat şüphe yok ki o her bakımdan köylünün miras yoluyla geçmiş kişisel mülküydü.⁷⁴ Roma'da olduğu gibi Bizans'ta, da mülk ve arazilerin miras yoluyla geçen kişisel mallar olduğuna vurgu yapmak gerekir. Kiracı, sadece köyde yaşayan bir köylü olsa bile, arazisi üzerinde tam ve sınırsız bir tasarruf hakkına sahipti. Bizans kaynakları oldukça açık bir biçimde göstermektedir ki, köylü arazisi kuşaktan kuşağa miras yoluyla aktarılır ve mal sahibi tarafından isteğine göre satarak, hediye vererek veya kiraya verilerek serbestçe devredilebilirdi.⁷⁵

Köy yapısının ilk dönemlerde nasıl şekillendiği konusunda fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak IX. yüzyıldan itibaren aldıkları şekil biraz daha netleşmiştir. Bir köy yerleşimi, aşağı yukarı 15-20 kilometrekare genişliğinde bir alana yayılabiliyordu.

⁷¹ A. E. Laiou, "Agrarian Economy", s. 317

⁷² G. Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 209

⁷³ A. E. Laiou, *Peasant Society*, s. 46

⁷⁴ G. Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 209-210

⁷⁵ Alexander Kazhdan, "State, Feudal, and Private Economy in Byzantium", *DOP* 47, Washington 1993, s. 86

Genelde bir dağın dip kısmında, yarı dağ yarı düz olan bir arazide yer alan köyler, böylelikle tarla işlemenin yanında ormandan yabani meyve toplama ve domuz otlatma avantajına da sahip oluyorlardı.⁷⁶ Köylüler arasında işbirliği yapma sık rastlanan bir durumdu. Bazen kardeşler kendi çocuklarıyla birlikte, kendilerine babadan kalan araziye bölmeden işleme yoluna gidiyorlardı. Büyük malikânelerin hâkim olduğu bölgelerde, arazi sahipleri bu işbirliğine kendi çıkarlarını korumak adına müdahale edebiliyorlardı. Köydeki önemli bir kişi – muhtemelen en zengin olan kişi – köyün içişlerinde ve köylülerin arazi sahipleriyle olan ilişkilerinde önemli rol oynuyordu.⁷⁷ Köydeki herkes sadece tarımla uğraşmıyordu. Yün elbise üretiminin ötesine geçen bir zanaat faaliyeti vardı. Bazı büyük köylerde, demirci, çömlekçi, ayakkabı tamircisi, şapka imalatçısı ve terzi bulunduğu kanıtları mevcuttur.⁷⁸

Köylülere ait işlenebilir araziler, köyün ortak arazileri ve köylülerin evleri, komün denen ekonomik birimi oluşturuyordu. Mali etken Bizans komününün niteliğini belirlemede birincil öneme sahipti. Bizans köy topluluğu mali bir birim idi. Köy, mali bir bölge oluşturuyordu ve ona daha sonra kişisel mülkler arasında bölüştürülen genel vergiler konuyordu. Bu genel verginin ödenmesine katılan bütün mülkler komünün bir parçasıydı; ayrıca kendilerini köyden ayıran ve ayrı bir ekonomik varlık sürdüren kişisel malikânelerin sahipleri de, ana köyün mali yükünde pay sahibi oldukları köylü topluluğunun üyeleri idiler. Komün üyeleri bir grup olarak vergilerin ödenmesinden sorumluydu. *Allelengyon* denen bu sistemde, eğer bir köylü yoksul duruma düşer veya işlediği toprağı terk ederse o zaman diğeri, genellikle komşusu, onun vergilerini ödemek zorundaydı ve böylece arazide söz konusu olan yararlanma hakkını da o kullanırdı. Fakat toprağını işlemeyen bir kişi, eğer vergisini düzenli ödüyorsa onun mülkü dokunulmaz bir şekilde kalırdı. Yani vergiyi ödeyen mal sahibiydi.⁷⁹ Ayrıca Bizans köy topluluğunun özerklik hakları çok sınırlı bir yapıya sahipti. Hükümet denetimi olmaksızın Bizans köyünde hiçbir şey olmamakta ve günlük hayatın en önemsiz meseleleri bile hükümet memurları tarafından kontrol edilmekteydi. Vergi müfettişleri olağanüstü durumlarda gerekli olan kontrol dışında belli aralıklarla tekrarlanan teftişleri yapmak için düzenli olarak köyleri ziyaret ederlerdi. Bunlar, arazinin ölçümü ve değer

⁷⁶ J. Lefort, “Social Relations”, s. 106

⁷⁷ A. E. Laiou, *a.g.m.*, s. 318-320

⁷⁸ *a.g.m.*, s. 348

⁷⁹ Steven Runciman, *Byzantine Civilisation*, London 1961, s. 207; G. Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 213; “Village Community”, *ODB*, vol. 3, s. 2168

biçme işi ile birlikte hem köy bölgelerinden genel vergileri toplama hem de komünün ayrı üyelerinin vergilerini tayin etme işini üstlenirdi. Yine bunlar, hepsi vergi mükelleflerinin durumlarının tam bir sorgusunu gerektiren, vergi indirimine ve affına karar verme, ödeme için süre tayini ve ödeme miktarını tayin etmeden de sorumluydu.⁸⁰

X. yüzyıldan itibaren başlayan nüfustaki artış, köy bölgelerinin yanında daha küçük kırsal yerleşmelerin gelişmesine neden oldu. Başlangıçta bunlar ana köye bağımlı bir yapıdaydı, fakat yavaş yavaş bağımsız birer küçük köy halini aldılar. Bir köylü gerekli sermaye ve gereçlere sahip olduğu zaman köyü terk etmesi ve kendi toprakları dışına yerleşmesi kendine bir ev yapması ve faaliyetlerini oraya taşıması sık rastlanan bir durumdu. Böylece köylerin dış mahallelerinde demin bahsettiğimiz ayrı çiftlik yerleşmeleri olan, ufak köylere çok benzeyen, içinde kendi binaları olan kişisel mülkler ortaya çıktı. Genelde bunlar adeta sahipleri tarafından işletilen küçük köylü arazileri idi; fakat arada köleler veya küçük kiracılar tarafından işletilen büyük malikâneler haline gelmiş yerler de vardı. Bu yeni yerleşmelere ve kişisel mülklerin bu şekilde biçimlenmesine mirasların bölünmesi sebep oldu; varislerin bazıları köydeki eski çiftliği işletirken diğerleri kendilerine köy sınırları dışında yeni ayrı çiftlikler arıyorlardı. Bazen de gerekli sermaye ve gereçlere sahip olan zengin köylüler, kendi toprakları dışına yerleşip faaliyetlerini orada sürdürüyordu.⁸¹

Önemli bir arazi sahibinin bir köyün ortasından bir arsa alması ve doğal olarak yavaş yavaş civardaki arazilerin hepsini almaya teşebbüs etmesi, komşu küçük toprak sahiplerinin önce ekonomik olarak sonrada kısmen ona bağlı olması demektir. Bu süreci hızlandıran diğer faktörler; satma, uzun vadeli kiralama veya hediye olarak verme yoluyla laik veya dini arazi sahiplerine köyün farklı kısımlarının doğrudan satılması idi. Manastır yemini etmiş kişiler, genellikle mülklerini manastıra devrederdi ve çok sık olarak dindar Bizanslılar, ölmeden önce menkul ve gayrimenkul mallarını manastıra miras bırakırlardı. Böylece büyük arazi sahipleri köy içine nüfuz ettiler: laik efendiler satın alma yoluyla, din adamları ise satın alma fakat daha çok vasiyet aracılığıyla gittikçe daha çok araziye ellerine geçirdiler.⁸²

⁸⁰ G. Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 212-213

⁸¹ J. Lefort, *a.g.m.*, s. 106; G. Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 212; "Village", *ODB*, vol. 3, s. 2168

⁸² G. Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 215

III. BÖLÜM

TOPRAK MÜLKİYETİ

1 – Erken Bizans Döneminde Toprak Mülkiyeti

Roma, tarih sahnesine bir site devleti olarak çıkmıştır. Etrüskler İtalya'ya geldiklerinde, sayıca çok az olmakla birlikte, teknik ve örgütsel üstünlükleri nedeniyle, Latium'un çoban ve tarımcı klanlarına kısa sürede egemen oldular. Bir süre sonra site yaşantısının sonucu olarak klan yapısı bozuldu ve aileler özgür hareket etmeye başladı. Bunun asıl yansıması toprak mülkiyeti konusunda kendini gösterdi. Eskiden klan mülkiyetinde olan topraklar, site mülkiyetine geçmişti. Sitenin devamı için toprakların sürekli işletilmesi zorunluluğu, toprakların aileler arasında paylaşılması sonucunu doğurdu. Neticede mülkiyeti aile adına ele alan *pater familias*'ların (aile reisi) ekonomik ve siyasi güçleri büyük ölçüde artarken toprak mülkiyetinden uzak kalan *cliens*'ler, sitenin en aşağı sınıfını meydana getirdiler. Böylece Roma'nın klasik iki sınıfı, toprak sahibi *patrici* ve mülksüz *pleb*'ler halinde ortaya çıktı.

Roma sitesinin başlangıçta sahip olduğu işlenebilir alan oldukça küçüktü. Topraklar her aileye eşit oranda dağıtılıyordu. Bu küçük tarlalardan elde edilen ürün, ancak aile bireylerine yetecek düzeydeydi. Artık vermeyen bu üretim tarzı, Etrüsk krallarını çevre halkların topraklarını ele geçirmek amacıyla savaşmaya sevk etmiştir. Roma sitesinin toprakları fetihlerle genişlerken, eşit oranda dağıtılan toprakların eşit verimlilikte olmaması, bazı işletmelerin iflasına, bazılarının da büyümesine yol açmıştır. Zengin işletmeler, fakir olanlarını ele geçirerek büyüyor, savaşların yarattığı uygun ortamda, yeni ele geçen topraklar bu işletmelere katılıyordu. *Latifundium* adı verilen bu çok büyük tarımsal işletmeler, Roma tarihi boyunca küçük toprak sahibi köylü aleyhine gittikçe güçlenmiş ve sahiplerinin elde ettikleri siyasi imtiyazlarla ekonominin tek hâkimi konumuna gelmişlerdir.¹

Bu durum, IV.-V. yüzyıldaki ekonomik bunalım devresine kadar büyük toprak sahipleri lehine devam etmişti. Bundan sonra, İmparatorluğun batı yarısının yaşamı

¹ Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1982, s. 9 vd.; K. Ritter, *Dünya Ziraat Tarihi*, çev. Kazım Köylü, Ankara 1962, s. 45-57; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, C. 1, 4. baskı, Ankara 1998, s. 17, 23, 48-49

tehlikeye girmeye başladı. Kölelerin ve kolonların devlete karşı yoğun devrimci mücadeleleri içten, güçlü barbar baskıları dıştan, V. yüzyılın ortasından itibaren imparatorluğa ölümcül bir darbe vurdu. 476'da da kesin olarak çöktü. Oysa İmparatorluğun doğu yarısı büyük bir canlılık gösteriyordu.²

III. yüzyılda başlayan bunalım devresi aynı zamanda imparatorluğun doğu yarısının farklılaşması, yani Bizans gelişmesinin başlamasını temsil eder.³ İmparatorluğun batı yarısının maruz kaldığı benzer olgular, kuşkusuz batıdakinden daha hafif olmakla birlikte Bizans'ta da görüldü. Burası, ekonomik olarak daha güçlü ve daha yoğun nüfuslu idi. Bu da Roma İmparatorluğu'nun karşılaştığı bunalımı, doğu kısmında biraz daha yumuşatıyordu. Ayrıca Bizans, köle ve kolon isyanlarını bastırmayı ve en az batıdaki kadar şiddetli barbar saldırılarını durdurmayı başardı.⁴ Doğu, Helenistik krallıkların eski büyük doğu krallıklarından devraldığı ekonomik, siyasal ve kültürel değerleri henüz korumaktaydı. Burada küçük toprak mülkiyeti sistemi, köleci *latifundium*'dan daha önemli bir rol üstlenmekteydi.⁵ Batıda ise *latifundium*'ların durmadan büyümeleri genel bir görüntü idi. Bütün devlet içinde özel arazi sahipliği, küçük arazi mülkiyeti ve devlet arazisi aleyhine önüne geçilmez bir büyüme içindeydi. Küçük arazi sahipliğinin çökmesinin sonucu ise, çalışma gücünün sıkıntı veren eksikliği yüzünden daha da hızlanan, köylülerin toprağa zorla bağlanması oluşumudur. Köylülerin efendilerine bağlılığı müessesesi, geç Roma devletinin 3. yüzyılın bunalımlarından beri sistematik bir şekilde uyguladığı, genel olarak ahalinin mesleğine zorla bağlanması oluşumunun sadece bir bölümünden başka bir şey değildir.⁶ Çünkü Roma bu dönemden itibaren hemen her meslek grubunu ekonomik zorunluluklar nedeniyle kendi mesleğine bağlamaktaydı. O derece ki bir mesleğe mensup bir kişi, ancak aynı mesleğe mensup birinin kızıyla evlenebilirdi.⁷

Anarşik dönemden çıkışın, Diocletianus'un imparator olmasıyla gerçekleştiği

² M. V. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1999, s. 12

³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 26 (=Ostrogorsky, *Bizans Devleti*)

⁴ M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 13; Georg Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Postan, vol. 1, Cambridge 1966, s. 205 (=Ostrogorsky, "Agrarian Conditions")

⁵ M. V. Levchenko, *a.g.e.*, göst. yer; Peter Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2000, s. 25

⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 27

⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 59 vd.

genellikle kabul edilmektedir. Diocletianus 284’de tahta çıktığında, barbar baskısı çok yüksekti ve ordu bunlarla başa çıkmakta yetersiz kalmaktaydı. Bu duruma bir çözüm getirmek isteyen imparator, ordu mevcudunu arttırmanın en etkin çare olduğunu düşünmüştü. Ancak, devlet gelirleri bu artışa cevap verecek durumda olmadığı gibi, mevcudu daha az olan eski ordunun ihtiyaç ve ücretlerini karşılamakta ciddi güçlüklerle karşılaşmaktaydı. Bu uyumsuzluğu gidermek isteyen Diocletianus, büyük bir vergi reformuna girişti.⁸ Para ile ödenen eski vergiler, para kıymetinin düşüşü nedeniyle önemsiz hale gelmişlerdi. Bundan dolayı aynı vergiler artan bir öneme eriştiler. Krizler devrinin bu zaruri aynı vergisini, Diocletianus devamlı bir müessese haline getirdi. Böylece meydana gelen *annona*, bundan sonra Roma bütçesinin baş gelir kaynağı ve en önemli vergisi oldu. Ancak bunun bütün yükü, sadece kırsal bölge halkınca taşınmakta idi. Şöyle ki, Diocletianus’un *capitatio-iugatio* sistemine göre baş ve arazi vergisi, *annona*’nın kısımları olarak birbirine uydurulmuş görünmektedir. Vergi birimini bir taraftan belirli büyüklük ve verimlilikte bir arazi parçası olan *iugum*, diğer taraftan bu araziyi işleyen insan olarak *caput* teşkil etmektedir. Vergi tarhında her ne kadar *iugum* ve *caput*’lar birbirinden ayrı sayılırsa da, nasıl bir *caput*’a sahip bulunmayan *iugum* vergilendirilemezse, Diocletianus sistemine göre bir *caput* da ancak kendisine tekabül eden bir *iugum* mevcut olduğu takdirde *annona* ile yüklenebilir. Böylelikle zorunlu olarak devlet hazinesi *iugum*’lar için birer *caput* bulmak gayreti içindedir. Devletin büyük ölçüde nüfus kaybı ve sefalet ve emniyetsizlik dolayısıyla oradan buraya sürüklenen köylülerin bir yerde devamlı olarak kalmaması yüzünden bu hiç de kolay olmayan bir görev idi ve bu sebeple devlet, eline geçirebildiği *caput*’ları kendilerine gösterdiği *iugum*’lar üzerinde tutmak için her şeyi yapmak zorundaydı. Böylece Diocletianus’un *capitatio-iugatio* sistemi, kırsal bölge halkından gittikçe daha geniş bir tabakanın serbest göçme haklarını kaybetmesine sebep oldu. Yani bu dönemde geniş halk tabakaları, önceden olduğu gibi hala sefalet ve ıstırap içinde bulunuyordu. Köylülük müessesesinin büyük çoğunluğunu teşkil eden ve kırsal bölgede geç Roma devletinin istihsal oluşumunda taşıyıcı kuvveti temsil eden *kolon*’lar, gittikçe artan ölçüde irsi bir toprağa bağlanma zorunluluğuna düşmekteydiler. Diocletianus’un vergi nizamı ile bu gelişme gittikçe sertleşmiş ve hızlanmışır.⁹

⁸ a.g.e., s. 46

⁹ Angelo Segrè, “The Byzantine Colonate”, *Traditio*, vol. 5, New York 1947, s. 103; Ostrogorsky, a.g.e., s. 36-37; aynı yazar, “Agrarian Conditions”, s. 205-206; Mehmet Ali Kılıçbay, a.g.e., s. 47; Suavi Aydın-

İşte IV. yüzyıl sonlarında ikiye ayrılan *İmperium Romanum*'un, 476'da Batı Roma'nın kesin olarak ortadan kaldırılışından sonra onun devamı olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun devraldığı tarımsal yapıdaki en önemli sorun bu idi. Bununla birlikte kırsal nüfusu taşıyabileceğinden fazla vergi ile yüklemek *patrocinium* hareketini hızlandırdı. İktisadi yönden mahvolup ağır borçlar altına girmiş ve imparatorluk memurlarının başına buyruk kötü niyetlerine savunmasız terkedilmiş olan köylü, kendisini kudretli bir büyük arazi sahibinin (*potrocinium*) himayesine bırakıyor ve karşılık olarak kendini ve toprağını patronun hizmetine sunuyordu. Roma ve Bizans imparatorları, çoğu zaman sert önlemler alarak bu gelişmeye karşı koydular. Bununla beraber, köylüleri arazi sahiplerine teslim eden asıl unsur, askeri ve finansal ihtiyaçların zorlamasıyla, hükümetin bizzat kendisiydi. Verginin geri dönüşünü temin etmek için verginin toplanması işi arazi sahiplerine verilmişti. Yine ordu için *koloni*'den asker toplama sorumluluğu da bunlara verildi. *Koloni*'nin bağımlılığı işte bu toprak sahiplerinin vergi verme ve askeri hizmet sorumluluklarının kaçınılmaz bir sonucu idi. Yasal olarak özgür olan *koloni*, hareket bağımsızlığını kaybetti ve büyük arazi sahiplerinin kölesi durumuna geldi.¹⁰

İmparatorluğun nispeten en yoğun nüfuslanmış bölgesi olan Mısır'da bile, hem küçük mülk sahibi köylü arazisi, hem de bir zamanlar çok geniş olan hükümdarlık ve devlet arazileri sistematik olarak geniş arazi sahipleri tarafından emildi. İmparatorluk arazisi gerekli olan işçiyi bulamadı ve hükümdar terkedilmiş malikânelerin ve toprakların zorunlu kiralanmasına gittikçe daha fazla başvurdu. Bu *adiectio steriliium* denen sistem, Mısır'da çok erken devirlerden beri kurulmuştu. Bu sistemde ikinci derecedeki devlet arazisi işletilmek üzere hususi arazi sahiplerine zorunlu olarak tahsis edildi ve kendilerine tahsis edilen arazi üzerinden vergi toplama sorumluluğunu üstlenmeye zorlandılar. III. yüzyılın sonundan itibaren bu sistem, imparatorluğun her yerinde kullanıldı ve sonrada sadece devlet arazisi için değil, vergisini ödeyemeyen sahipleri tarafından terkedilmiş ve harap malikâneler için de kullanıldı. Fakat bu sistemde geniş malikânelerin artışı yönünde bağışlar sayesinde son buldu. Böylelikle başından sonuna kadar, kazanan ve ekonomik olarak hükümdarlığı yenmekle birlikte yavaş yavaş

Metin Berge, "Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 1, Ankara 1995, s. 131

¹⁰ Angelo Segrè, *a.g.m.*, s. 118-122; Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 206; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 18; Suavi Aydın-Metin Berge, *a.g.m.*, s. 133; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 140-141 (=Vasiliev, C. 1)

devletin önemli görevlerini tekeline alanda, yine geniş arazi sahipleri oldu.¹¹

Merkezi otoritenin büyük arazi mülkiyetine karşı büyük bir kuvvetle sürdürdüğü mücadele, Justinianus (527-565) zamanında bile koşullarda esaslı bir değişim meydana getiremedi.¹² Erken Bizans döneminde kırsal ekonominin hâkim özelliği, büyük hususi malikâne idi. Büyük arazi sahipleri ve onlara bağlı *coloni* bu dönemin tipik görünüşüydü.

7. yüzyıldan itibaren imparatorluk, tamamen yeni bir gelişim safhasına girdi. Ekonomik ve sosyal şartlarla birlikte politik ve kültürel koşullarda büsbütün farklı bir görünüş sergiledi. Geç Roma İmparatorluğu dönemi kapandı ve Ortaçağ Bizans İmparatorluğu başladı. Justinianus'un onarım işinin çökmesinden¹³ ve önce İran sonra da Arap istilalarından sağ kurtulan Bizans hükümeti bir iç yenilenme geçirdi. Roma Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır'ın tahıl ambarı Araplara karşı kaybedildi. Fakat yeni sınırlar tarafından zorlanan birçok kısıtlama, Bizans'a daha büyük bir istikrar ve iç birlik sağladı; üzerine bina etmek için yeni ve daha sağlam temeller oluşturdu. Hükümet sistemi, eyaletlerin idari taksimi, mali düzenlemeler ve ordu teşkilatı, bunların hepsi yeni idi. Sosyal olarak imparatorluğun karakteri değişti ve bundan sonra ekonomisi yeni bir temel üzerine oturdu.¹⁴

Yaşlanan Roma İmparatorluğu'na taze yaşam soluğu aldırان ve kararlı ıslahatlarıyla onu yeniden kuran büyük imparator Heraclius (610-41) oldu. Onun *thema* müessesesi, hem yeni bir idari sistem ve askeri teşkilat yarattı hem de Bizans zirai gelişiminin rotasını taze bir kanala çevirdi. Erken dönemlerde köylünün toprağa bağlanması, esasen mali ve askeri ihtiyaçlar yüzünden olmuştu; Orta Bizans döneminde ise köylünün hareket özgürlüğü, yeni ordu teşkilatı ve vergi sistemindeki değişikliklerle önemli ölçüde arttırıldı.¹⁵

Heraclius'un *thema* sistemi, imparatorluk idaresine güçlü bir askeri unsur getirdi. Düşman işgaline uğramamış olan Anadolu arazisi askeri bölgelere, yani *thema*

¹¹ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 45

¹² Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul 2001, s. 81, 85, 86-88, 133-136; A. A. Vasiliev, C. 1, s. 200-201; aynı yazar, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vol. 2, Wisconsin 1976, s. 573-574 (=Vasiliev, vol. 2); Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 67, 70; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 67-69

¹³ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 207; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 75-76

¹⁴ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer

¹⁵ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer

denen idari birimlere taksim edildi ve bu suretle ortaçağ Bizans devletinin eyalet idaresine yüzyıllar boyunca damgasını vuracak olan bir sistemin temeli atıldı. *Thema*'lar düzeni Diokletianus - Konstantinos nizamına son verip, *eksarhlıkların*¹⁶ organize edilmesiyle başlayan gelişmenin devamı olmuştur. Ravenna ve Kartaca *eksarhlıkları* gibi Anadolu *thema*'ları da, tamamıyla askeri mahiyette idare birlikleridir. *Thema*'ların başında, bölgelerinde en yüksek askeri ve sivil kudretleri uygulayan *strategos*'lar bulunmaktadır. *Thema*'lar organizasyonu elbette uzun süren bir oluşumu gerektirmiş ve ancak yavaş yavaş son şeklini almıştır. Önceki eyalet taksimatı *thema*'ların kuruluşu ile doğrudan doğruya kaldırılmış değildir; eski eyaletler uzunca bir süre *thema*'lar içinde varlıklarını korudular ve *thema strategos*'larının yanında ilk planda sivil idarenin şefi sıfatıyla *thema*'lar *prokonsül*'ü yer aldı. Ancak daha başlangıçtan itibaren *strategos* mevki bakımından üstündü.¹⁷

Thema kelimesi kolordu manasına gelmekte olup,¹⁸ sonradan bu yeni askeri bölgelere ad olarak kullanılmıştır. Bu müessese, askeri birliklerin – *thema*'ların - Anadolu'daki bölgelere iskân edilmesi suretiyle meydana gelmiştir ve işte bunun içindir ki, birliklerin yerleştirildiği bölgeler de *thema* olarak zikredilmektedir. İrsi ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda asker arazisi adı verilmiş olan, evlatlarına tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştur. Bu suretle *thema*'lar düzeni, *limes* bölgesinde eskiden beri mevcut olan toprağa yerleşik askerlerden oluşan *limitanei* nizamına bağlanmış oluyordu. Sınırları savunma sistemi düşman istilasının baskısı altında çökmüştü; şimdi *limes* bölgesinin birlikleri Anadolu'nun içine çekilmiş ve Bizans egemenliği altında kalmış olan bölgelere iskân edilmişti. *Limes* bölgesi askerleri yanında, Bizans ordusunun seçme birlikleri de Anadolu'ya yerleştirildi. Böylelikle daha Heraclius devrinde Opsikion, Armeniakon ve Anatolikon *thema*'ları teessüs etti; Anadolu'nun güney kıyısındaki Karabisian deniz *thema*'sı da muhtemel olarak yine bu devirde kurulmuştur.¹⁹

¹⁶ VI. yüzyıl sonunda Kartaca ve Ravenna'da oluşturulan yeni bölgesel ve idari birim. Askeri ve sivil yetki *eksarh* denen tek kişinin elinde toplanıyordu. Kurum VIII. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. "Exarchate", *ODB*, vol. 2, s. 767; A. A. Vasiliev, C. 1, s. 219-220

¹⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 89-90

¹⁸ Terimin kökeni tartışmalıdır. Altay kökenli *tüman* (on bin kişi) ve Grek *thesis* kelimelerinin de bu terimin kökeni olabileceği öne sürülmüştür. "Theme", *ODB*, vol. 3, s. 2034

¹⁹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 90-91; Vasiliev, C. 1, s. 285 vd.; aynı yazar, vol. 2, s. 576; Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 1994, s. 67; Suavi Aydın-Metin Berge, *a.g.m.*, s. 134; Mehmet Ali Kılıçbay, "Son Dönem Bizans Ekonomisi", *Ekonomik Yaklaşım*, 3/7, Ankara 1982, s. 145-146

İncelediğimiz konu açısından bizi ilgilendiren asıl husus, *thema* sisteminin işleyiş prensiplerinden çok onun toprak mülkiyeti konusunda meydana getirdiği değişikliktir. Öncelikle, bu askeri malikânelerin yaratılması göstermiştir ki; o zaman imparatorluğun belkemiği olan Anadolu’da yeteri kadar boş arazi bulunmaktadır. Yıkıcı İran ve Arap saldırılarından sonra bu durum şaşırtıcı değildir. Muhtemelen bu saldırılar, birçok geniş arazi sahibini kendi toprağını terke zorlamış olmalıdır.²⁰ Heraklius’un halefleri onun temelini attığı bu sistemi devam ettirdi ve Anadolu’da ki askeri arazileri kolonileştirmek için imparatorluğa özellikle Slav kökenli birçok yabancı unsur soktular.²¹ Gelecek birkaç yüzyıl için Heraklius ve halefleri tarafından kurulan bu askeri malikâneler müessesesi, Bizans askeri gücünün temelini oluşturdu. Bu sistem bütçeye büyük bir rahatlama getirdi ve devleti sürekli ücretli asker bulma zorunluluğundan kurtardı. Daha önemlisi bu sistem, Bizans eyaletlerinde önemli bir özgür köylü kitlesi oluşturmak gibi çok yararlı bir işlevi yerine getirmekteydi; çünkü bir askerin en büyük çocuğu babasının askeri hizmet görevine varis olduğu zaman geri kalan çocukları boş toprakları tarıma açıp işleyen özgür köylü gücünü arttırdı. Böylece bir özgür köylü sınıfı, araziye yerleştirilen askerler ile yan yana gelişti ve ikincisi askeri teşkilatın başlıca dayanağı olduğu gibi birincisi de vergi verme güçleri ile Bizans imparatorluğunun ekonomik ve mali gücünün bel kemiği oldu. Çünkü bu sınıf büyük toprak sahiplerinin aksine vergi ödeyen bir unsurdu. Fazladan belli vergiler ödeme zorunluluğu yanında askeri hizmet borcu olan asker köylüler ve özgür köylüler arasında vergi ödemede sosyal ve ekonomik olarak fark yoktu. Ekonomik olarak askeri arazi köylü arazisine tamamen benzerdi ve sosyal olarak askerler ve özgür köylüler bir ve aynı sınıfa mensuptu. Onlar sıklıkla aynı idari ve mali grupta içine konur ve onlara tek bir sınıf gibi imparatorluk kanunlarıyla muamele edilirdi.²² Böylelikle ordu birimleri kırsal yapı üzerine temellendirilmiş ve toprağın doğrudan veya dolaylı kullanımına dayanan bir ekonomik yapı ile desteklenmiştir.²³

Reform denebilecek bu değişikliklere bakarak Bizans kırsal kesiminin sosyal

²⁰ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 208; M. V. Levtchenko, *a.g.e.*, s. 117

²¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 122-123; M. V. Levtchenko, *a.g.e.*, göst. yer

²² Peter Charanis, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century”, *A History of the Crusades*, Ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s. 201-202 (=Charanis, “Byzantine Empire”); aynı yazar, “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler”, çev. Melek Delilbaşı, *Bellekten*, 48/191-192, Ankara 1984, s. 525; (=P. Charanis, “Bizans İmparatorluğu”) Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; J. M. Hussey, *The Byzantine World*, London 1967, s. 23-24

²³ John L. Teall, “The Byzantine Agricultural Tradition”, *DOP*, 25, Washington 1971, s. 47

olarak büyük bir değişim geçirdiği söylenebilir. Zaten devletinin IX. ve X. yüzyılda elde ettiği büyük başarıların temeli de, bu dönemdeki değişikliklere bağlanır. Büyük bir ihtimalle II. Justinianus (685-695) zamanında neşredilen meşhur Bizans *Köylü Kanunu*²⁴ da kırsal nüfusun statü olarak daha iyi bir konuma geldiğinin bir başka kanıtı olarak gösterilir.²⁵ Çünkü kanunda bahsedilen köylü sınıfı, bağımsız arazi sahibi köylülerdir. Bunlar her hangi bir büyük arazi sahibine değil, sadece devlete karşı vergi ödeyici olarak yükümlüdürler. İstedikleri yere göçmek hakları sınırsızdır. Hiç şüphesiz bu, o zamanlarda hiç bağımlı köylü bulunmadığı anlamına gelmemekle beraber, bağımsız köylülerin geniş bir tabaka teşkil ettiğini ve o sıralarda köylü mefhumu ile her şeyden önce bağımsız arazi sahiplerinin anlaşıldığını göstermektedir. Kanun, bunları dikkate değer bir şekilde mal ve mülklerinin efendileri olarak zikir etmektedir.²⁶ Anlaşılan o ki erken Bizans döneminde ortadan kaybolmuş gibi görünen hareketli köylü sınıfı şimdi o kadar önemli olmuştu ki; özellikle onlarla ilgili olan bir kanun tasarlamak gerekmişti. Bizans da daima laik ve dini güçlü arazi sahipleri olduğu gibi, daima bağımlı köylülerinde olduğu bir gerçektir, fakat ilk dönemlerde duruma tamamen hâkim olanlar büyük arazi sahibi ve onların toprağa bağlı kolonileri iken şimdi Bizans eyaletleri gittikçe artan bir şekilde küçük özgür köylüler tarafından niteleniliyordu.²⁷

²⁴ Kanunun ne zaman yazıldığı ve kaynaklarının tam olarak ne olduğu belirsizdir. VII. yüzyıl sonu veya VIII. yüzyıl başında yazıldığı tahmin edilmektedir. Walter Ashburner, "The Farmer's Law", *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 30, London 1910, s. 85-86; A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 310; "Farmer's Law", *ODB*, vol. 2, s. 778

²⁵ A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 310 vd.; Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 209; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 117-118; J. M. Hussey, *a.g.e.*, göst. yer, 130-131

²⁶ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, C. 1, çev. Haluk Şaman, İstanbul trz. s. 161-162; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 126; T. Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 2002, s. 175

²⁷ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; André M. Andréadès, "The Economic Life of the Byzantine Empire: Population, Agriculture, Industry, Commerce", *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, ed. Norman H. Baynes, H. St. L. B. Moss, Oxford 1953, s. 55

2 – IX.-X. Yüzyılda Toprak Mülkiyeti

Fakat özgür köylülerin bu hâkimiyeti, çok geçmeden yerini büyük toprak mülkiyetine bırakmışlar. Her ne kadar IX. – X. yüzyıl Bizans devleti için gücünün zirvesi olarak görülse de, yine bu dönem Bizans'ın sonunu getiren unsurların en önemlisi olan feodalleşmenin yeşermeye başladığı dönemdir. VII. yüzyıl başında uygulanmaya başlanan ve küçük üreticiyi koruduğu için devletin temel dayanağı olan sistem, IX. yüzyıl başından itibaren tekrar büyük toprak mülkiyeti lehine zayıflamaya başlamıştır. Özgür köylü sınıfın küçülmesi ve geniş malikânelerin gelişimi X. ve XI. yüzyıl Bizans sosyal tarihinin karakteristik özelliklerini teşkil eder.²⁸

VIII. yüzyıl sonundan itibaren muhtelif güçlü ailelerin yükselişi başlamış ise de²⁹ tam olarak IX. ve X. yüzyılda temelleri atılan bir geniş malikâne sistemine dönüş dikkati çekmektedir. İmparator I. Nikephoros (802-811), tebaası için faiz ile para alıp vermeyi yasaklayıp bu suretle faiz alma hakkını sadece devletin tekeline aldı.³⁰ Ticaret ve sanayi alanlarının da lonca sistemi ve sıkı devlet kontrolü sayesinde kısıtlı kâr sağlaması nedeniyle elinde sermayesi olan zengin kimseler - varlıklı tüccar, zenginleşmiş devlet memuru, askeri aristokrasi – bu dönem için geriye kalan tek yola yani toprağa yatırım yapmaya yöneldiler. Sonuçta, küçük köylü toprak mülkiyetinin zararına, büyük toprak mülkiyeti yeniden gelişmeye başladı.³¹ Böylece daha IX. yüzyılın ilk yarısında kırsal nüfusun büyük desteğini alan isyanlar (Slav Thomas isyanı gibi) çıkmaya başladı. Bu durumdan, Önyasya halkının isyanındaki temel nedenin ağır vergi yükü olduğu sonucu çıkartılabilir.³² Büyük arazili aristokrasinin yükselişi bundan sonra da devam etti. Basileios'un ardılı VI. Leon (886-912), Justinianos mevzuatını çağın ihtiyaçlarına uyarlayan *Basilika*'ları³³ çıkarttı. Köylü mülkiyetini yasallaştıran *Köylü Kanunu*, büyük toprak sahiplerini frenlemişti. Büyük toprak sahiplerinin, yani "güçlüler" in baskısıyla çıkartılan *Basilika*'lar ise, toprak köleliğini yeniden kurumlaştırıyordu.³⁴ VI. Leon'un son *novella*'larından birisi, köylü mülklerinin büyük

²⁸ Charanis, "Byzantine Empire", s. 202; Mehmet Ali Kılıçbay, , *a.g.m.*, s. 148

²⁹ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 215; André M. Andréadès, *a.g.m.*, s. 57

³⁰ Auguste Bailly, *a.g.e.*, s. 189; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 175-176; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 131

³¹ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst yer; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, göst. yer, 155; André M. Andréadès, *a.g.m.*, göst. yer

³² A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 344, 346; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 133

³³ İmparator I. Basileios (867-886) döneminde yazılmaya başlanan ve VI. Leon saltanatının ilk yıllarında (muhtemelen 888) tamamlanan imparatorluk kanunları. "Basilika", *ODB*, vol. 1, s. 265

³⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 237; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 143

arazi sahiplerinin eline geçmesini önleyen, boşalan bir köylü mülkünü satın almada komşunun öncelik hakkını da kaldırdı; komşular bundan böyle sadece ilk altı ay içinde satış bedelini ödemek suretiyle, komşu mülkünü öncelikle satın almak hakkına sahip olacaklardı. Bu hükümlerle, asalet sınıfına köylü arazisini satın almak oldukça kolaylaştırılmış oluyordu. Bu da, büyük araziye sahip zadedgân sınıfının daha da kuvvetlenmesi ve VI. Leon'un haleflerinin büyük bir gayretle mücadele etmek zorunda kalacağı, feodalleşme oluşumunun süratlendirilmesi anlamına gelmekte idi. Bu dönemde asilzade aileler öylesine kudret kazanmış, özel bir sınıf olarak kendisini tanıtmış ve imtiyazlarını öylesine elde etmişlerdi ki; Leon'un *Taktika* adlı eseri *strategos*'luk ve diğer yüksek subaylık makamlarını asil ve zengin kimselere tevcih etmeyi bilhassa tavsiye etmekteydi. Böylece gittikçe daha kuvvetle beliren sosyal bir ayrıcalık ortaya çıkmakta ve bunu bizzat imparatorluk hükümeti teşvik etmektedir.³⁵

Bu durum mali ve askeri gücü köylü mülklerinin küçük özgür sahiplerinin varlığına bağlı olduğundan Bizans devleti için çok tehlikeli idi. Köylü arazilerinin sayısındaki azalma, devletin en iyi vergi mükelleflerini kaybetmesi anlamına geliyordu ve askeri arazilerin azalması ise, askerlerinden mahrum bırakılması anlamına geliyordu. Heraclius tarafından yaratılan Bizans devletinin Orta Çağ'daki gücünden sorumlu olan sistem, zayıflamaya başladı ve imparatorluğun feodalleşmesi tehlikesi belirdi. Bizans imparatorları gayretli bir şekilde küçük köylü sahiplerini korumak için teşebbüste bulundular ve büyük bir enerjiyle feodal güçlere karşı durdular. Bu yüzden merkezi otorite ile yükselen büyük malikâne sahipleri arasında, X. yüzyıl Bizans imparatorluğunda iç politika gelişiminin tam merkezinde duran, şiddetli bir mücadele başladı. Bu, Bizans zirai tarihinin en önemli ve en dramatik safhasını oluşturur ve yalnız sonraki zirai koşulların evrimini değil Bizans imparatorluğunun kaderini de belirler.³⁶

X. yüzyılın büyük imparatorları, malikânelerin büyümesinin tehlikelerini idrak etmişlerdi. Romanos Lekapenos'dan II. Basileios'a kadar, John Tzimiskes hariç, her büyük imparator bu sorunla mücadele için birden fazla *novel* yayınladılar. Bu imparatorlar, bu girişimlerle özgür köylü sınıfını korumanın yollarını aramaktaydılar; çünkü onları devletin selameti için temel unsur olarak görüyorlardı. İmparatorların bu düşüncesi, I. Romanos Lecapenus tarafından 934 yılında yayınlanan bir *novelde* şöyle

³⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, 238; J. M. Hussey, *a.g.e.*, s. 40

³⁶ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 216; A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 436-437

ifade edilmiştir; "... Şimdiki kanun bu durumu kontrol altına alamazsa, güçlülerin hâkimiyetinin yayılması devlet mülkünün telafi edilemez kaybını beraberinde getirecektir. Devletin ihtiyaçlarını karşılayan, vergi veren, askerlik yapan bu büyük kitle (köylüler) olmazsa her şey çöker."³⁷

Küçük toprak sahiplerini korumak için Bizans imparatorlarının koyduğu görkemli kanunlar, I. Romanos Lecapenus (919-944)'un *noveli* ile başlar. Nisan 922'de çıkan bu kanun her şeyden önce, VI. Leon'nun (886-912) arazi sahibi soyluluk yararına kısıtladığı, komşuların eskiden var olan başkalarından önce satın alma hakkını geri getirdi, ve bu durumu yeni ve önemli bir tarzda açıkça belirledi. Köylü arazisinin satımı halinde beş kategori şu tercih sırası içinde başkalarından önce satın alma hakkını kullanabilecekti: 1- Akriba olan ortak sahipler, 2- Diğer ortak sahipler, 3- Satılacak arazi içinde kalmış toprak parçalarına sahip kimseler, 4- Satan kişi ile vergilerden ortaklaşa sorumlu olan bitişik arsaların sahipleri, 5- Diğer bitişik arsaların sahipleri. Sadece bütün bunlar satın almayı reddettiği zaman arazi yabancıya satılabilirdi. Bu sistem küçük arazi sahiplerini "güçlüler" tarafından bütün hisseleri satın alınmış olmaktan korumak ve aynı zamanda arazilerinin daha fazla bölünmesini engellemek için tasarlandı. Böylece güçlülere, bir anlamda köylü arazisi satın almak yasaklanmış oluyordu. Kudretliler artık sadece bahis konusu köylerde arazi sahibi bulunmak, yani adı geçen beş kategoriye dâhil bulunmak hali dışında hiçbir köylü arazisini satın alamayacak veya kiralayamayacaklardı. Dahası, onlarla akrabalık bağları olmadıkça, fakir insanlardan hediye ve miras da alamazlardı. Bu kuralları çiğnemekten suçlu bulunan kişi bedel ödenmeksizin satın alınmış mülkü geri vermek ve ayrıca devlet hazinesine belli bir ceza ödemek zorundaydı.³⁸

Ancak bu kanun beklenen etkiyi gösteremedi. 927/28 yılında alışılmamış derecede uzun ve sert bir kış sonucu ürünün çok az olması devleti müşkül duruma düşürdü. Ağır bir kıtlık ve korkunç bir salgın hastalık ülkeyi kasıp kavurdu. Bu müşkül durum ise, aç kalmış ahaliden arazisini gülünç derecede küçük fiyatlarla veya ödünç gıda maddesi karşılığında satın alan "kudretliler" tarafından istismar olundu. Bu olaylar

³⁷ Charanis, "Byzantine Empire", göst. yer; aynı yazar, "Bizans İmparatorluğu", s. 256-257; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 158; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 253; John L. Teall, *a.g.m.*, s. 57

³⁸ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 254-255; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 164; A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 437-438; Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 83; K. Ritter, *a.g.e.*, s. 58; Mehmet Ali Kılıçbay, *a.g.m.*, s. 149

I. Romanos'un Eylül 934'te yeni bir *novel* çıkarmasını gerektirdi. Bu *novel*inde imparator, büyük bir hışımla, "kudretlilerin" açlık ve vebadan daha acımasız olarak beliren bencilliklerine temas eder. Buna rağmen o, daha önceki şartlara daha ciddi surette uyulacak olsaydı beklenebileceği gibi, zenginler tarafından satın alınan köylü arazisinin genel olarak müsaderesini emretmemektedir. Bununla birlikte bütün bağışlar, miras hakları ve buna benzer anlaşmalar tekrar geçersiz ilan edildi. Bundan başka, adil olarak kabul edilebilecek bir fiyatın yarısından daha az bir meblağ ödendiği takdirde, böyle araziler hiç bir tazminat alınmadan geri verileceklerdi. Ancak kaidesine uygun bir satın alma muamelesi mevcut ise mülkün iadesi, satın alma ücretinin üç yıllık bir süre içinde iadesi şartına bağlanmakta idi. Gelecek için köylü arazisinin zenginler tarafından satın alınmasının her durumda yasak olduğu, elde edilen arazinin tazminat alınmadan eski sahiplerine iadesi ve devlet hazinesine para cezası ödenmesi bir defa daha belirtiliyordu. *Novella*'nın sonunda imparator, kanunun kudreti sayesinde, nasıl dış düşmanları yenmiş ise, devletin içindeki düşmanları da aynı şekilde dize getireceği hususundaki inancını ifade etmekte idi.

İmparatorun ifadesi ne kadar sert olursa olsun, bu *novel*, hükümet tedbirlerinin ön görülen ciddiyetle uygulanmadıklarını göstermektedir. Açlık ve kıtlık sırasında satın alınmış köylü arazisinden büyük bir kısmının kudretlilerin elinde kaldığı kesinlikle kabul edilebilir. Çünkü zaruretin, mülkünü elinden çıkarmaya zorlamış olduğu köylünün, üç yıl içinde satış bedelini geri vermek için gerekli imkân bulabileceği hemen hemen düşünülemez.³⁹

İmparatorluk hükümetinin, kudretlilerin açgözlülüğünden kurtarmak istediğini iddia ettiği küçük arazi sahipleri de, çoğu zaman hükümetin gayesine karşı çıkmakta idiler. Çok ağır olan vergi yükü, ilk dönemlerde olduğu gibi bir *patrocinium* (bir efendinin hukuki himayesi altına sığınma) hareketi yaratmıştı. İktisadi yönden harap olan köylü, acı dolu hürriyetinden feragat ederek, kendisini baskı altında tutan vazife ve yükleri hafifletmeyi vadeden bir kudretli efendinin himayesine sığınmıyordu. İşte bizzat imparator kanunlarından öğrendiğimiz, köylülerin kendi mülklerini kudretlilere sadece satmakla kalmayıp bazen hatta bağışladıkları vakıası bununla izah olunabilir. Köylülerin mülklerini büyük arazi sahiplerine bu şekilde bağışlamaları, onların sefalet

³⁹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 255-256; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, göst. yer; A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, göst. yer; Paul Lemerle, *a.g.e.*, göst. yer; John L. Teall, *a.g.m.*, göst. yer; T. Talbot Rice, *a.g.e.*, s. 178

ve emniyetsizlikten kurtulmak, devletin ölçüyü aşan vergi taleplerine ve her şeyden önce de vergi memurlarının baskı ve şantajına karşı himaye edilmek için, kendi arzularıyla kudretlilerin yarı kölesi haline geldiklerinden başka anlam taşımaz. Bu yüzden küçük özgür toprak sahiplerini korumak için mücadele eden hükümet, genellikle sadece büyük arazi sahiplerinin değil, köylülerin kendisinin de muhalefeti ile uğraşmak zorundaydı.⁴⁰

Gerçekten güçlüler durumlarını korumakla kalmadılar; köylü mülklerinin tümünü satın almaya da devam ettiler. I. Romanos'un halefleri yeni kanunlar yayınlamak ve küçük arazi sahiplerini korumak için daha sert önlemler almak zorunda kaldılar. VII. Konstantinos (944-959) hükümet idaresinde tek kaldıktan sonra, 947 Mart'ında ki kanununda, köylü arazilerinin satın alınmasını bir kez daha yasakladı ve yasa dışı bir şekilde elde edilen mülklerin tazminatsız geri iade edilmesinde ısrar etti. Arazi "güçlü" kişi tarafından satıldığında aynı şartlarla köylüler satın alma önceliği hakkını kullanacaktı. Fakat önceki satın alımlar için, sahibine iade halinde satın alma bedelinin geri ödenmesini sağlayan kanun hâlâ geçerli idi. VII. Konstantinos kanunu, servetleri 50 altından daha az tutan fakir satıcıları bu yükümlülüğün dışında tutmuştur. Fakat sonra, oğlunun bir *novelinden* öğrendiğimize göre, "güçlüler" VII. Konstantinos'u bu emirleri iptal etmeye ve alım fiyatının geri ödeme süresini üç yıldan beş yıla çıkararak kendilerini memnun etmeye zorlamak için baskı yaptılar.⁴¹

VII. Konstantinos'un başka bir kanunu da asker mülklerini konu etmekte ve askerlerin iâşe ve teçhizatlarını sağlayacak imkânları elde ettikleri arazinin satışa çıkarılmamasını hükme bağlamaktadır. Gelenek gereğine göre atlı *stratiotes*'lerin olduğu gibi deniz askerlerinin arazileri adam başına en aşağı 4 libre altın, imparatorluk donanmasının ücretli gemicilerine ait arazinin ise adam başına 2 libre altın kıymetinde olması gerekmektedir. Asker mülkünün veraset yoluyla taksimine, varislerin orduda hizmet görevini müştereken üzerlerine almaları şartıyla müsaade olunmaktadır. Eğer bir asker mülkünün kıymeti kanuni asgari haddin yüksek ise, artan kısmı mülk sahibi asker, ancak *stratiotes* tomarlarına kaydedilmemiş ise, satmaya mezdur.⁴² VII.

⁴⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 257; aynı yazar, "Agrarian Conditions", s. 219; André M. Andreadès, *a.g.m.*, s. 58

⁴¹ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 217-218; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 261-262; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 165; A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 438

⁴² Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; aynı yazar, *Bizans Devleti*, göst. yer

Konstantinos'un oğlu II. Romanos (959-963) zamanında yayınlanan ve daha önceki hükümleri yorumlayan, hâlâ kesin bir hükme bağlanmamış olan 927/28 kılığında beri satın alınan mülkler sorunuyla meşgul olan ve bunun dışında ise VII. Konstantinos'un yalnız başına hüküm sürmeye başlamasından sonra satışa çıkarılmış, köylü ve asker mülklerinin hiç bir tazminat alınmadan iadesi gerektiğini bir defa daha teyit eden başka bir *novel* daha çıkartılmıştır. Aynı imparatorun 962 Mart tarihli bir *noveli* satılmış *stratiotes* mülkleri hakkındaki eski hükümleri yorumlamakta ve iyi niyet sahibi alıcıların sadece bunları bedelsiz iade etmek ile mükellef buldukları; kötü niyetli alıcıların ise bu yükümlülük dışında ayrıca ceza da ödemeleri ilkesini vazetmektedir.⁴³

Aristokrasi, daima ekonomik ve politik mevkiisiyle güçleniyordu. Nikephoros Phocas'ın (963-969) şahsında Anadolu'da ki nüfuzlu kişilerin en geniş ve en zengin ailelerinden birinin örneği tahta çıktı. Bizans hükümeti, bu güne kadar büyük arazi sahiplerinin genişleme eğilimlerine karşı olmuştu. Şimdi güçlüler kendi intikamlarını alıyordu. Küçük arazi sahiplerine gösterilen ayrıcalıklı davranışa bir son vermek Nikephoros Phocas için yeterliydi; onun 967'de çıkarttığı kanun, "güçlü" tarafından mülkün satılması, halinde köylüleri eski öncelikli satın alma haklarından mahrum bırakıyor ve güçlüler ile fakirler arasında muamele eşitliğini adalet namına geri getiriyordu.⁴⁴ Ona göre fakirlerin malını fakirler, kudretlilerin mülkünü ise yalnızca kudretliler satın almalıydılar. Durum şöyleydi ki; bu resmi eşitlik, küçük köylü mülklerini güçlülere vermek anlamına geliyordu. Seleflerinin aristokratlar aleyhine olan siyasetinden Nikephoros kesinlikle ayrılmıştı. Öte yandan büyük bir asker imparator olarak Nikephoros, asker mülklerini arttırmaya ve güçlendirmeye uğraşıyordu; fakat gerçekte bu köylü mülklerinin niteliğini kaybetmesi demektir. Gelecekte en küçük bir devredilemez askeri arazinin bedeli 4 değil 12 libre altın olacaktır. Tabii ki bu değişim şu anlama gelmelidir ki; Bizans ordusu bundan böyle farklı sosyal sınıflardan oluşacaktır. Bu hüküm de, "fakirler" in arazi mülkiyetine dayanan şimdiye kadarki siyasetten ilke bakımından ayrılmak demektir. Nikephoros'un, kendilerine 12 *libre* altın değerinde arazi mülkiyeti sağlamaya çalıştığı ağır teçhizatlı *stratiotes*'leri artık "fakirler" olamazlardı. Bunlar artık yalnız yeni teşekkül etmekte olan küçük asiller tabakasından, sonraki devirlerin *pronoia* sahipleri arasından çıkabilirlerdi. Nikephoros büyük ve küçük laik asaletin artan gücünü beslemeye çalışırken, kiliselerin mal sahipliğinin gelişimine de

⁴³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 262-263

⁴⁴ A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 439; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 167

karşı koydu. Ruhani büyük arazi mülkiyeti, her tabakaya mensup dindar kimselerin durmadan yaptıkları bağışlar ve vasiyetname yolu ile bıraktıkları miras sayesinde hızla büyüyordu.⁴⁵ Ayrıca mütemadiyen belirli arazi tahsisleri ile yeni manastırlar kurulmakta idi. Kilise ve manastır mallarının artması Bizans imparatorluğuna zarar vermektedir fikri, eskiden beri genel kabul görmüş bir düşüncedir. Fakat bu katıyen kesin değildir. Tarıma elverişli kullanım dışı fazla arazi olduğu müddetçe kilise mülklerinin gelişimi başka türlü olmaksızın faydalıdır; özellikle de Bizans'ta kilise ve manastır malikânelerinin prensipte vergiye tabi olduğu düşünülürse. Fakat herhangi bir arazi kıtlığı fark edildiğinde, kilise mülklerinin fazla gelişimi, bu oluşum sahipliğinin daha üretken bir biçimi pahasına vuku bulursa, devlet menfaatine aykırıdır. Kilise arazilerinin kamusal faydası doğal olarak diğer arazi sahiplerinininkinden daha azdı; ayrıca kilise ve manastırların vergi ödemede ki sorumluluk ilkeleri sık sık kırılıyordu ve imtiyaz verilmesine rağmen onların mülkleri sıklıkla vergi yükünden bağışık tutuluyordu. Nikephoros Phocas'ın 964 yılında çıkardığı bir kanun, insanların arazileri verimsiz bir şekilde devretmek ve yeni evler kurmak yerine para bağışıyla yardım etmeleri gereken, ekonomik çöküş içinde bulunan birçok eski kurum olduğunu ve dünyevî zenginliğin doğru bir manastır yaşamı için zararlı olduğunu işaret ederek arazilerin kilise ve manastırlara devredilmesini yasakladı.⁴⁶

Bu gözü pek kanun Nikephoros'un ilk halefi John Tzimiskes (969-976) tarafından kaldırıldı.⁴⁷ Bu imparator kendisi de büyük bir ailenin üyesiydi ve öte yandan Nikephoros Phocas'ın zirai politikasını devam ettiriyormuş gibi görünüyordu. Kudretlilerin çiftliklerine baskınlar tertipliyor ve bunlara yerleşmiş *stratiotes*'ler ile devlete hizmetle mükellef köylüleri zorla eski oturdukları yerlere gönderiyordu. Böylelikle de, köylülerin elinden sadece arazi mülklerini istedikleri gibi tasarruf etmek hakkını almakla kalmıyor, bunların istedikleri yere serbestçe göç edip yerleşme imkânlarını da ortadan kaldırarak, bir zamanlar bağımsız küçük arazi sahibi olan bu kimseleri devletin yarı kölesi haline getiriyordu.⁴⁸

Büyük arazi sahiplerinin gelişmesine karşı mücadele edenlerin sonuncusu,

⁴⁵ M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 157

⁴⁶ A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 424, 439; Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 219-220; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 266-268; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 158, 167; Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 83; J. M. Hussey, *a.g.e.*, s. 41

⁴⁷ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; K. Ritter, *a.g.e.*, s. 58

⁴⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 273; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 168

Makedonya ailesinin en büyüğü olan, II. Basileios (976-1025)'dur. Bizzat kendisi eşsiz bir enerjiyle hareke geçmiş ve arazi sahibi aristokrasinin en güçlü ve en sert düşmanı olmuştur. Daha başlangıçta sivil savaşla Bizanslı patronların (*magnate*) politik hırslarını zaten kırmıştı⁴⁹ ve şimdi onların ekonomik hırslarını engellemek için kararlı bir şekilde mücadeleye devam edecekti. Nitekim I. Romanos Lecapenus tarafından başlatılan anti-aristokrasi politikasına devam etmekle kalmamış, aynı zamanda onu değişmez bir tutarlılıkla oldukça sertleştirmiştir. Öncelikle 996 yılında çıkardığı bir yasayla II. Basileios, belli bir dönem ertelemeyen sonra güçlüler tarafından arazinin satın alınmasının yasallaştırılması kanunlarını ilga etti.⁵⁰ Fakat büyük arazi sahiplerine karşı mücadelesinde aldığı en etkili önlem, 1002 yılında “güçlülerin” fakirler için *allelengyon* ödemeleri gerektiğini emretmesidir ki; bu güçlüleri köylülerin vaktinde ödenmemiş vergi borçlarından sorumlu tutmaktaydı. Böylece o zamana kadar iflas etmiş vergi mükellefinin – vergi ödemede bütün köy topluluğunun genel yükümlülük ilkesine göre - komşusu tarafından taşınmış olan *allelengyon* sisteminin yükü, ilgili mülk üzerinde yararlanma hakkı verilmeksizin, yalnız başlarına büyük arazi sahiplerine geçti. Bu önlem iki açıdan sonuç getirdi: köylülerin ödeme gücünün ötesinde olan *allelengyon* vergisinin toplanması açısından devlete garanti sağlamakla birlikte, “güçlülere” başka bir ağır darbe indirdi.⁵¹

Güçlüler bu şekilde sindirilmişti, fakat II. Basileios'un öldüğü an tekrar meydana çıktılar. II. Basileios'un ölümü Bizans imparatorluğunun ekonomik ve politik gelişiminde bir dönüm noktasıdır. Onun etkisiz halefleri güçlülere karşı olan mücadeleyi sürdürür bir konumda olmadılar. Ölümünden sadece birkaç yıl sonra, güçlüler *allelengyon* ödemesini feshetmeyi başardılar. Bunun anlamı, bu metodu

⁴⁹ Kudretli Anadolu ailelerinin şefi olan iki şahıs, Bardas Phokas ve Bardas Skleros, tahtı ele geçirmek için çıkardıkları isyan hareketi sonucunda başarısız olmuşlardı. *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 1992, s. 8-15

⁵⁰ I. Romanos yasasına göre güçlüler belirlenen şartlar dışında satın aldıkları toprağı tazminatsız geri vereceklerdi. VII. Konstantinos, bu şart için 40 yıllık bir zaman aşımı süresi getirmişti. Yani satışın üzerinden 40 yıl geçmişse güçlüler artık toprağı, yasaya aykırı şekilde satın almış olsalar bile geri iade etmeyeceklerdi. Güçlüler yasadışı yollarla da olsa bu süreyi doldurup toprağın koşulsuz sahibi oluyorlardı. II. Basileios bu zaman aşımı süresini kaldırarak, ne zaman alınmış olursa olsun, haksız elde edilen mülklerin geri iadesini şarta bağlamıştır. A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 440; Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 83; N. Jorga, *The Byzantine Empire*, translated from the French by Allen H. Powles, London 1907, s. 112; Demir Demirgil, “X. ve XI. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunun İktisadi Düzeni”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 47, Ankara 1971, s. 48

⁵¹ Charanis, *a.g.m.*, s. 195; Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 220-221; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 283-285; M. V. Levtchenko, *a.g.e.*, s. 170; A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, göst. yer; Paul Lemerle, *a.g.e.*, göst. yer; Demir Demirgil, *a.g.m.*, s. 48-49; J. M. Hussey, *a.g.e.*, göst. yer

kullanıldığı eyaletlerde vergi veren çiftçilerin, vergi ödemesinin genel sorumluluğunu yüklenmeleri demek idi. Küçük toprak sahiplerini koruyan yasaların resmen yürürlükten kalkmadığı doğrudur. Fakat II. Basileios'un ölümünden sonra bu kanunların uzun silsilesi bir son buldu ki; bu da aşağı yukarı aynı şey demektir. Bundan sonra küçük mülkiyet sahipliğinin yok edilmesi sınırlamasız bir biçimde devam etti; büyük toprak sahipleri köylü ve askerlerin arazilerini işgal ettiler ve sahiplerini de kendilerine serf yaptılar.⁵² İmparatorlar da kendi yandaşlarına yaptıkları arazi bağışlarıyla geniş malikânelerin gelişimini daha büyük oranda arttırdılar.⁵³ Genel olarak, X. yüzyılda Makedonyalı imparatorlar tarafından neşredilen kanunların, kudretlilerin tecavüzünü bir dereceye kadar sınırladığı söylenebilir.⁵⁴ Fakat yine bu süreçte, tarımda, küçük köylü mülkiyetinin gittikçe yok olduğu, bunun sonucunda da varlığının yoksulu köleleştirdiği de bir gerçektir.⁵⁵ Böylece, evvelce Bizans gücünün dayanağı olan ekonomik ve sosyal kurumlar yıkılmıştı. Feodalleşme başlamış ve küçük köylüler bu süreç içinde kurban edilmişti. Elbette geç Bizans döneminde özgür köylüler vardı; fakat orta Bizans döneminde, VII. yüzyıldan XI. yüzyıl başına kadar, köylü sınıfının özgürlüğü ve serbest hareketi zirai gelişimin ana unsuru ve Bizans ziraatının belkemiği iken XI. yüzyıldan itibaren, erken dönemlerdeki gibi, büyük arazi sahipleri duruma hâkim oldu. Geç Bizans dönemi zirai tarihi büyük arazi sahipleri ve onlara bağlı olanların tarihidir denebilir.⁵⁶

⁵² Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 221; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 171-172; Charanis, *a.g.m.*, s. 203

⁵³ Charanis, *a.g.m.*, göst. yer

⁵⁴ A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 441

⁵⁵ M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 155

⁵⁶ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 299; Charanis, *a.g.m.*, göst. yer

3 – Bizans Feodalizmi

Büyük arazi sahibi aristokrasi IX. – X. yüzyıldaki mücadeleden galip çıkmıştır. Şimdi sadece bu sınıfın hangi kısmının egemen olacağı sorunu bahis konusudur. Çünkü bahsi geçen sınıf memurlar aristokrasisi ve askeri asalet sınıfı olarak iki kısımdan oluşuyordu. Önceleri, aslında daha kuvvetli olmakla beraber II. Basileios tarafından hırpalanmış olan, eyaletlerdeki askeri aristokrasi ikinci plana düştü ve idare dümenini eline alan, başşehrin sivil aristokrasisi oldu. Şimdi başlamakta olan devreye damgasını vuran, bu kısmın hâkimiyetidir.⁵⁷

Öte yandan köy ve asker arazilerinin azalması devlet gelirlerinde önemli bir düşüşü ve askeri kaynaklarda tehlikeli bir azalmayı beraberinde getirdi. Askeri açıdan Bizans devleti o kadar fakirleşmiş ve zayıflamıştı ki XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren varlığı tehlikeye atılmıştı. Kökeni ve aile bağları soyluları kayırmasını gerektiren İmparator III. Romanos Argyros (1028-1034), *allelengyon*'u yürürlükten kaldırdı.⁵⁸ Böylelikle önceden arazi sahipleri üzerine yüklenmiş olan vergiler tekrar köylülere intikal etti. Bundan başka köylüler, sayısız devlet hizmetini de yerine getirmek zorundaydı. Asıl devlet vergilerini oluşturan arazi ve baş vergisi dışında kırsal nüfus, bir dizi olağan üstü ve düzenli vergi ödemek ve vergi toplayıcılara farklı ek ödenekler sağlamak zorundaydı. Ayrıca aynı ödeme ve emek hizmeti de vardı ki, geç Bizans döneminde bunların yükü oldukça ağırdı. Devletin mali gücünün, askeri ihtiyaçların çok çeşitli olduğu bir dönemde, azalmasından ve yerli askeri kaynakların geniş kapsamlı azalmasının devleti çok fazla sayıda yabancı asker toplamak zorunda bırakmasından bu yana nüfus, genellikle ülke savunmasını sağlamak ve ordu ihtiyaçlarını temin için kullanılıyordu. Gemi, kale, köprü ve anayol inşası için malzeme ve iş gücü bulmak, imparatorluk memurları ve ordu için kalacak yer ve yiyecek temin etmek köylülere yüklenen en ağır yükümlülükler arasındaydı.⁵⁹

Aslında prensip olarak imparatorluğun bütün nüfusu bu görevlerden sorumluydu. Fakat küçük arazi sahipleri, bu yükümlülükleri yerine getirmeye çalışırken büyük arazi sahipleri belli imtiyazlar elde ederek bu yükten kurtuldular. Bu gibi

⁵⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 297; Demir Demirgil, *a.g.m.*, s. 49

⁵⁸ A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, göst. yer; Charanis, *a.g.m.*, s. 195; Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 84; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 298; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 171-172

⁵⁹ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 222; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 158; K. Ritter, *a.g.e.*, s. 58; Demir Demirgil, *a.g.m.*, s. göst. yer

imtiyazlar, önceleri imparatorun lütfünün bir göstergesi olarak kilise ve manastırlara verilirdi. XI. yüzyıldan itibaren bu gibi bağışların sayısı arttı ve sıklıkla laik arazi sahiplerine de verilmeye başlandı. İmparatorluk imtiyazları, vergiler ve devlet yüklerinden kısmi veya tam muafiyetler bağışladı.⁶⁰ Büyük arazi sahiplerinin bu şekilde vergi ödemekten kaçması, köylülerin çoğunluğunun *pronoia* sistemi ile bağımlı konuma düşmesi anlamına geliyordu.⁶¹

Her zaman değil ama, genelde askeri olan belli bir hizmeti vermesi veya verdirmesi karşılığında gelir getiren bir mülkün idaresinin bir kişiye tahsis edilmesine dayanan *pronoia* sistemi, XI. yüzyıl ortalarında şekillenmeye başladı. Yapılan tahsis, genelde araziden ibaretti ve genişliği çok büyük bir arazi ile bir aileyi besleyecek büyüklükte bir arazi arasında değişebilirdi. Tahsisat belli bir dönem için – genelde *pronoia* sahibinin hayatı boyunca – verilir, satılamaz, devredilemez ve devlet tarafından geri alınabilir özellikteydi. Kendisine tahsis edilen bölge içinde *pronoetes* - *pronoia* sahibi - vergileri kendisi toplar, bir kısmını hazineye verir, bir kısmını da kendisi alırdı. *Pronoia* arazileri aşağı yukarı özerk idi ve genelde merkezi idare sisteminin dışında idi. Bu durumun feodalleşme sürecini oldukça hızlandırdığı bir gerçektir. *Pronoia* olarak tahsis edilen araziyle birlikte üzerinde yaşayan köylüler de devrediliyordu. Böylece bunlar *pronoia* sahiplerinin yarı hür *paroik*'i konumuna geliyorlardı. Başlangıçta olmasa bile Komnenoslar döneminden itibaren *pronoia* sistemi askeri bir nitelik kazandı. *Pronoia* sahibi, çağrıldığı zaman sayıları *pronoia*'sının büyüklüğüne bağlı olan bakmakla yükümlü olduğu askerleri orduya göndermek zorundaydı. *Pronoia* sisteminin yaygın kullanımı, geniş malikânelerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve böylece merkezi idareyi zayıflatmıştır. Evrim süreci büyük arazi sahiplerinin Bizans imparatorluğunun ana dayanağı olduğu ve *pronoia* sistemi vasıtasıyla onun askeri gücünün de ana kaynağı olduğu bir durum meydana getirmişti.⁶²

Öte yandan laik arazi sahipleri yanında, toprakları sürekli genişleyen diğer bir kurum da kilise ve manastır malikâneleri idi. Çünkü bu kurumların mülkleri, sürekli

⁶⁰ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 223; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 304-305; Charanis, *a.g.m.*, s. 203; "Exemption", *ODB*, vol. 2, s. 769; "Immunity", *ODB*, vol. 2, s. 989; "Exkousseia", *ODB*, vol. 2, s. 770-771

⁶¹ Charanis, *a.g.m.*, göst. yer

⁶² Charanis, *a.g.m.*, s. 204; Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 226-227; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 306, 343; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 172; Vasiliev, vol. 2, s. 568; Mehmet Ali Kılıçbay, *a.g.m.*, s. 155; J. M. Hussey, *a.g.e.*, s. 48; Suavi Aydın-Metin Berge, *a.g.m.*, s. 136-137; T. Talbot Rice, *a.g.e.*, s. 179; "Pronoia", *ODB*, vol. 3, s. 1734

olarak imparatorun en mütevazı köylüye kadar her sınıfın dindarlarının bağışıyla besleniyordu. Dini bir kuruma vakfedilen bir arazinin başkasına devri, kilise kanunu ve laik kanunlar tarafından yasaklanmıştı. Bu yüzden dini bir kuruma intikal eden bir mülkün geri alınması, sadece olağanüstü veya özel durumlarda mümkündü. Birçok nüfuzlu kilise, önemli derecede mülk sahibiydi, Konstantinopolis'teki Ayasofya bunların başında geliyordu. Bazen piskoposlar, metropolitler, başpiskoposlar ve diğer din adamlarının kendi malikâneleri önemli bir büyüklüğe ulaşıyordu. Bunlar zaman zaman öyle büyük boyutlara ulaşıyorlardı ki bir yergi yazısı, VII. yüzyıl sonuna, dünyanın iki eşit parçaya bölündüğünü öne sürüyordu: keşişler ve keşiş olmayanlar.⁶³ Kiliseyle yakından ilişkili olan hayırsever kurumlar da vardı ve sayısı Bizans'ta çok fazlaydı: yetimhaneler, yaşlılar yurdu, yolcular için ücretsiz konaklama yerleri, hastaneler ve diğerleri. Bu kurumlar, dindar Bizans imparatorlarının çok cömert desteğini görüyorlardı ve aynı şekilde bunlara araziler bolca bağışlanıyordu.⁶⁴ Sürekli genişleyen kilise mallarının çoğu, VIII. yüzyılda tasvir kırıncı imparatorlar tarafından müsadere edildi, fakat tasvir kırıncılığın yenilgisinden sonra tekrar birikmeye başladı. X. yüzyıl imparatorlarının, özellikle Nikephoros Phocas'ın, bu büyümeyi kontrol etme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı. XI. yüzyıl ortalarında kilise ve manastır mülkleri, laik arazi sahiplerininkinden daha az değildi.⁶⁵

Fakat kilise mülklerinin en önemli kısmını, manastır malikâneleri oluşturuyordu. Manastır yaşamının Bizans toplumunda saygıdeğer bir konumda olması, onların sürekli bağışlarla büyümelerine sebep oluyor, imparatorluğun her yerine yayılmış büyük arazili manastırlar gittikçe geliyor ve bu durum devletten nadiren muhalefet görüyordu. Aksine manastırlar çok cömert imparatorluk imtiyazlarını kullanıyorlar ve imparatorlardan zengin hediye araziler alıyorlardı. Bugün kayıtlarını okuduğumuz birçok Bizans manastırı gelişen bir ekonomik yaşam izlenimi vermekte ve bölgesel genişlemede sınırsız bir yetenek göstermektedir. Fakat bunların yanında, ekonomik yardıma ihtiyacı olan fakirleşmiş manastırlar da vardı. İmtiyaz kullanmayan bu manastırlar, vergi öderler ve bütün devlet görevlerini yerine getirirlerdi; hatta asker sağlamak zorundaydılar ve sivil ve askeri memurların şiddetine maruz bırakılmışlardı.⁶⁶

⁶³ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 224; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 129; M. V. Levchenko, *a.g.e.*, s. 125; Charanis, *a.g.m.*, s. 205; ayrıca bkz. Prokopius, *a.g.e.*, s. 83

⁶⁴ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer

⁶⁵ Charanis, *a.g.m.*, göst. yer; Vasiliev, vol. 2, s. 574-575; Demir Demirgil, *a.g.m.*, s. 47

⁶⁶ Ostrogorsky, *a.g.m.*, göst. yer; André M. Andréadès, *a.g.m.*, s. 59

Ekonomik olarak beslenen birinciler mülklerini arttırmaya çabalarken, faaliyeti azaltılmış ve sermaye ve işçi eksikliği olan ikinciler kar getirmez hâle gelmiş arazileri elden çıkarmaya çalışıyordu. Manastır mülklerinin devredilemezliği prensibi dolayısıyla, manastırlara ait geniş arazilerden yeterince istifade etmek amacıyla eski *charistikion* sistemi daha yaygın olarak kullanılmaya başlandı. *Charistikion* sistemi manastırların arazileriyle birlikte, belli bir süre için – genelde alan kişinin yaşamı boyunca - laik kişilere devredilmesi şeklinde işliyordu. Alan kişi, bu arazileri işleterek gelirlerini topluyor, bununla manastırın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalanını da kendine alıyordu. V. yüzyıldan beri bilinen bu kurum, X. yüzyıl sonundan itibaren çok geniş bir şekilde yayıldı ve XI. yüzyılda doruğa ulaştı. Kiliseden defalarca, güçlü muhalefetle karşılaştı. *Charistikion* bağışı yapılan laik kişiler, manastırların mali refahıyla ilgilenmek yerine onları kârları için bir mali araç olarak gördüler. Manastır hayatının dini ve ahlaki yükümlülüklerinden ziyade, manastırın ekonomik getirisiyle ilgilendiler. Fakat bu sistem yinede varlığını sürdürdü ve birkaç etkili piskopos tarafından da açıkça savunuldu, sebebi ise bazı mahzurlarına rağmen bu sistem, manastır ekonomisinin hayati bir ihtiyacını karşılıyordu. Komnenoslar döneminden itibaren *charistikion* sistemi gelişiminde yeni bir safhaya girdi. İmparatorlar *charistikion* ihsanı işinin idaresini kendi ellerine aldılar. Artık sistem kilise ve manastırlar yerine devletin menfaatlerine hizmet edecekti. Fakat bu durum kurum, içinde yolsuzluğun artmasını önleyemedi. Bu safha, kurumun bozulmasını ve görünüşe göre çöküşünün de başlangıcını gösterir.⁶⁷

Bizans'ta her tür arazi prensip olarak vergiye tabi idi. Dolayısıyla ister dini ister laik olsun arazi sahibi olan kişi, arazi sahibi olmaktan doğan yükümlülükleri yerine getirmek zorundaydı. Nitekim teorideki bu kural, uygulamada gerektiği gibi yerine getirilmiyordu.⁶⁸ Bu dönemde laik ve dini arazi sahipleri merkezî idareden, Bizans metinlerinde *exkousseia* olarak geçen, belli muafiyetler elde ettiler. Terimin kökeni tartışma konusudur, fakat X. yüzyılda bu terim mevcuttu ve XI. yüzyılda yaygınlık kazandı. Diğer yükümlülüklerle birlikte asıl olarak vergiden muafiyeti içeriyordu ve bizzat devlet tarafından bağışlanıyordu. Bu imtiyazların büyük toprak sahipleri

⁶⁷ Ostrogorsky, *a.g.m.*, s. 225; aynı yazar, *Bizans Devleti*, s. 344-345; Charanis, *a.g.m.*, s. 205-206; Vasiliev, vol. 2, s. 565-566; Mehmet Ali Kılıçbay, *a.g.m.*, göst. yer; Suavi Aydın-Metin Berge, *a.g.m.*, s. 138; "Charistikion", *ODB*, vol. 1, s. 412

⁶⁸ André M. Andréadès, *a.g.m.*, s. 58

tarafından gittikçe artan ölçüde kullanılması, devlet gelirlerinde büyük bir azalma meydana getirmiştir.⁶⁹

Görüldüğü üzere, imparatorluğun ilk dönemlerinde büyük toprak sahiplerinin elinde toplanmış olan tarımsal arazi, İkonoklast dönemde küçük çiftçiler arasında bölünmüş görünmektedir. Sonra eski geniş malikâne sistemine dönüş vuku bulmuş, imparator I. Romanos Lecapenus (919-944) döneminden II. Basileios (976-1025) dönemine kadar gayretle sürdürülen küçük özgür köylüyü koruma mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tarımsal arazilerin evrimi bu genel çerçevede içerisinde önce büyük mülkiyetin, sonra küçük arazi sahipliğinin ve sonra tekrar büyük mülkiyetin hâkimiyeti şeklinde bir gelişim göstermektedir. Fakat her bir dönemin başlangıç ve bitiş tarihleri çok belirsizdir. Yine hiçbir sahiplik şekli (büyük veya küçük) bir diğerine tamamıyla üstün gelmemiştir. Böylelikle sadece küçük arazi sahiplerini ilgilendiren *Köylü Kanunu* hala yürürlükteyken büyük arazi sahibi malikânelerin varlığını devam ettirdiği kesin görünmektedir. Aynı şekilde Justinianus zamanından Paleologoslar dönemine kadar, küçük arazi sahipleri hiçbir zaman tamamen ortadan kaybolmamışlardır.⁷⁰

⁶⁹ Charanis, *a.g.m.*, s. 206; Vasiliev, vol. 2, s. 571; Mehmet Ali Kılıçbay, *a.g.m.*, göst. yer; J. M. Hussey, *a.g.e.*, göst. yer; Suavi Aydın-Metin Berge, *a.g.m.*, s. 136; “Exkousseia”, *ODB*, vol. 2, s. 770-771

⁷⁰ André M. Andréadès, *a.g.m.*, s. 55

SONUÇ

Bir devleti güçlü ve otoriter kılan unsurların başında ekonomi ve ordu gelmektedir. Devlet bu iki unsurun gücü oranında kendini koruyabilir ve hayatta kalabilir. Birbirlerine sıkı sıkıya bağlı olan bu unsurlardan birinde ki bozulma aynı anda diğerini de etkilemekte ve bunun sonucunda devlet zaafa düşmektedir. Tarih boyunca da devletlerin ömrünü belirleyen etkenlerin başında ekonomik zenginlik ve kuvvetli ordu teşkilatı etkili olmuştur. İncelediğimiz konu açısından en yakın örnek olarak; bir zamanların, dünya hâkimiyeti tesis etmiş olan en güçlü devleti Roma İmparatorluğu, bozulan ekonomisi ve beliren güçlü düşmanlarına karşı yetersiz kalan askeri teşkilatının iflası sonucu daha fazla dayanamamış ve önce ikiye ayrıldıktan sonra batı kısmı kısa süre içerisinde yıkılmıştır. İmparatorluğun doğu yarısının toparlanıp uzun süre varlığını devam ettirmesinde ise yaşadığı coğrafyanın sahip olduğu ekonomik zenginlik, her halde inkâr edilemez bir unsur olarak yine ekonominin, devletin kaderi üzerinde ne derece etkili bir unsur olduğunu göstermektedir. Bu zenginliği iyi kullanan idareciler hem ekonomik refahın temeli olan zirai üretim ilişkilerini hem de eski ordu teşkilatını yeniden düzenleyince güçsüz bir halde yıkılmaya yüz tutmuş bir imparatorluktan, ortaçağa damgasını vurmuş ve bin yıldan fazla hüküm sürmüş olan güçlü bir devlet doğmuştur.

Bizans Devleti de diğer güçlü devletler gibi siyasi gücünü ve uzun ömrünü sağlam mali yapısına ve kuvvetli askeri teşkilatına borçludur denebilir. Bu gücü sayesinde uzun tarihi boyunca yaşadığı iç karışıklıklar, siyasi çekişmeler, dış saldırılar bu devlete varlığını sona erdirecek hiçbir etkide bulunmamıştı. Ancak devlet mali gücünü yitirmeye başlayınca askeri yapısı da bozulmuş ve yıkılış kaçınılmaz bir hale gelmişti.

Bahsi geçen ve devletin kaderinde doğrudan etkili olan mali güç, temelde zirai üretimden sağlanan geliri ifade etmektedir. Öncelikle bu üretimden gelir sağlanabilmesi için, üreticinin, tükettiğinden fazla üretmesi gerekmektedir. Bu koşul sağlandığı takdirde, üretici de devlet de istediğini elde edebilecek konuma gelecektir. Üretim artışı oluşmasında sınırlı bir etkiye sahip olan, doğal kaynaklar ve üretim araçları bir kenara bırakılırsa, bu artışın oluşmasında ve paylaşılmasında asıl etkili olan unsur, bu kaynakların mülkiyeti oluşturmaktadır. Doğu kökenli bir tarz olan mülkiyetin devlete

aitliği kuralının aksine, Romalı kökenlere sahip Bizans devletinde özel mülkiyet daima var olmuştur. rnek olarak; Roma İmparatorluğunun son döneminde geçirdiği ekonomik değişim sürecinde gözlenebileceği gibi, özel mülkiyet durağan bir yapı göstermemektedir. Artı veya eksi yönde sürekli ilerlemektedir. Bir şahsın elindeki arazi; ya miras, bağış veya devir yoluyla, küçülmekte veya yok olmakta, ya da hukuk dışı yollarla da olsa sürekli artmaktadır. Bu artış, üretim artığını kontrol etmeye ve dolayısıyla daha güçlü hale gelmeye tekabül ettiği cihetle, bu aşamaya ulaşan özel mülk sahibinin, neredeyse kendisi ile aynı güce sahip merkezi otorite ile olan siyasi bağları giderek zayıflamaktadır. Çünkü ortada duran ve miktarı değişmeyen pastadan, özel mülkiyetin aldığı pay arttıka, merkezi idarenin payı azalmaktadır. Bu da sahip olunan kudret açısından merkezi idareyle varlıklı aristokrasiyi eşit konuma getirmektedir. Böylelikle egemen olan tek g etrafında ayrı merkezkaç gler oluşmakta ve bu oluşum evrimini tamamladığı oranda siyasi birlik parçalanmaktadır.

Batı mirasıyla Doğu coğrafyasında yaşamaya alışan Bizans devleti de benzer bir süreçten geçmiş, bu merkezkaç gler, beklide Doğu kültürünün etkisiyle engellerle karşılaşmışlarsa da nihayetinde kendi evrimlerini tamamlayıp, merkezi idarenin varlığına son vermede tereddüt etmemişlerdir.

Bizans tarihiyle ilgili araştırma yapmış olan kişiler, Makedonya hanedanı dönemini, yani IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. yüzyılı Bizans tarihinin en parlak dönemi olarak zikretmektedirler. Bu devir devletin siyasi, askeri ve ekonomik olarak en güçlü devresidir. Burada sorulması gereken soru şudur: Bizans devleti neden en güçlü dönemini IX.-X. yüzyılda yaşamıştır? Neden daha önce veya daha sonra yaşamamıştır? Bu sorulara cevap vermek için bir önceki döneme, yani VII. yüzyıla bakmak gerekir. VII yüzyılda yapılan reformlar devletin sonraki dönemde dayandığı esas teşkilatın temeli olmuştur. Bizce bu reformların ana karakterini toprak mülkiyetinin devlet kontrolüne alınması oluşturmaktadır. Doğu kökenli, muhtemelen İnan, bir uygulama olan devletin toprağın yegâne sahibi olması ve istediği kişilere belli hizmetler karşılığı tevcih etmesi uygulamasını Bizans devleti aynen kendine uyarlayarak toprak idaresini devlet tekeline almıştır. Bu şekilde elde ettiği toprakları askeri hizmet mukabili köylülere dağıtmış ve yeni, taze bir asker kaynağı elde etmiştir. Böylelikle hem ücretli asker masrafından kurtulmuş hem de savaş zamanlarında asker arama sorununu zmştir. Çünkü bu yeni sistem sayesinde sürekli savaşa hazır bir ordu elde etmiştir.

Öte yandan bu asker köylü sınıfı yanında bir de küçük özgür köylü sınıfı teşekkül etmiştir. Bunlar da devlete vergi veren nüfusun artmasına ve dolayısıyla devlet gelirinin artmasına vesile olmuştur. Bu şekilde devlet hem sürekli bir orduya hem de düzenli vergi ödeyen bir kırsal nüfusa sahip olmuştur. Ve bunların her ikisini de temelde topraktan elde etmiştir. İşte bu doğulu sistem Bizans devletinin sonraki dönemde ulaştığı güçlü konumun ana sebebini teşkil etmektedir. Zira devletin bu gücünün en önemli göstergesi olarak kazandı askeri başarılar göz önüne alınmaktadır.

Maalesef Bizans devleti bu sistemi uzun süre muhafaza edemedi. Kısa bir süre sonra aristokrasi tekrar güçlendi ve elindeki toprağı mümkün olduğunca genişletti. Yani toprağın kontrolü devlet elinden çıkıp özel kişilerin eline geçti. Bunlar da tabiri caiz ise devlet içinde devlet haline gelerek kendi başına buyruk güçler halinde bağımsız hareket etmeye başladılar. Böylece devlet toprak mülkiyeti konusundaki zaafını hayatıyla ödemiş oldu.

Burada, bütün sanayi öncesi toplumlarda gördüğümüz gibi, zirai üretim ve toprak mülkiyeti devlet hayatı üzerinde belirleyici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira devletler ekonomilerinin çökmesi ve bunun diğer kurumlara sirayet etmesi neticesinde sükûta ermektedirler. Ekonominin de temelini zirai üretim oluşturmaktadır. Çünkü bu dönemde tek gelir kaynağı topraktır ve devlet ekonomisinin en hayati unsurunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla toprağın en verimli şekilde devlet menfaatine kullanılması, siyasi ve mali olarak güçlenmekle doğru orantılıdır.

Bu durum sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi sanayi sonrası ve günümüz toplumları için de geçerlidir. Bugün artık tek gelir kaynağı toprak değildir fakat insan yaşamı için en önemli unsur olan gıda maddesi topraktan elde edilmektedir. Bu da insanları aynı oranda toprağı bağlamaktadır. Sanayi devrimi sonrası pek çok yeni sektör oluşmuştur. Fakat bunlar bir yere kadar önemli olmaktadır. İnsan bilgisayar olmadan yaşayabilir ama gıda maddesi olmadan yaşayamaz. Dolayısıyla devletler de öncelikle zirai üretimi geliştirmeli, sonra diğer alanlara yönelmelidir. Aksi takdirde ihtiyacı olan gıda maddelerini ithal etmek zorunda kalacak ve bu da ithal edilen devlete karşı tek taraflı bir bağımlılığı beraberinde getirecektir. Güçlü olmak isteyen bir devlet öncelikle bu bağımlılığı sağlayacak olan şartları ortadan kaldırmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Tetkik Eserler

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996

BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi*, C. 1, çev. Haluk Şaman, İstanbul trz

BROWN, Peter, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2000

BROWNING, Robert, *The Byzantine Empire*, London 1980

CIPOLLA, Carlo M., *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, çev. M. S. Gezgin, İstanbul 1999

DEMİRCİOĞLU, Halil, *Roma Tarihi*, C. 1, 4. baskı, Ankara 1998

DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Cevdet R. Yularkıran, İstanbul 1939

ERTUĞRUL, Özkan, *Bizans Kültürü (Genel Bakış)*, İstanbul trz

FINLAY, George, *History of the Byzantine Empire*, London 1935

GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996

HARVEY, Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press 1989

HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1995

HENDY, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970

HUSSEY, J. M., *The Byzantine World*, London 1967

JENKINS, Romilly, *Byzantium, The Imperial Centuries 610-1071*, New York 1966

JORGA, N., *The Byzantine Empire*, translated from the French by Allen H. Powles, London 1907

KAPLAN, Michel, *Bizans'ın Altınları*, çev. İhsan Batur, İstanbul 2004

KILIÇBAY, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1982

KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler, Avrupa ve Osmanlı Devleti*, Konya 2001

LAIYOU- THOMADAKİS, Angeliki E., *Peasant Society in the Late Byzantine Empire, A Social and Demographic Study*, New Jersey 1977

LEMERLE, Paul, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 1994

LEVTCHENKO, M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1999

McNEILL, William H., *Dünya Tarihi*, çev. A. Şenel, Ankara 2003

Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, çev. Işın Demirkent, Ankara 1992

Niketas Khoniates, *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995

OBOLENSKY, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, London 1974

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara

1995

PARMAN, Ebru, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Eskişehir 2002

Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul 2001

RAMSAY, William, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960

RICE, David Talbot, *The Byzantines*, London 1962

RICE, Tamara Talbot, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 2002

RITTER, K., *Dünya Ziraat Tarihi*, çev. Kazım Köylü, Ankara 1962

RUNCIMAN, Steven, *Byzantine Civilisation*, London 1961

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 5. B., İstanbul 2000

The Oxford Dictionary of Byzantium, 3 vol., ed. Alexander P. Kazhdan, New York Oxford 1991

UMAR, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul 1999

VASILIEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943

_____, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vol. 2, Wisconsin 1976

YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I, Bizanstan Tanzimatı*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul 1986

2. Makaleler

ANDRÉADÈS, André M., “The Economic Life of the Byzantine Empire: Population, Agriculture, Industry, Commerce”, *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, ed. Norman H. Baynes, H. St. L. B. Moss, Oxford 1953, s. 51-70

ASHBURNER, Walter, “The Farmer’s Law”, *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 30, London 1910, s. 85-108

_____, “The Farmer’s Law”, *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 32, London 1912, s. 68-95

AYDIN, Suavi - Metin BERGE, “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 1, Ankara 1995, s. 115-144

BOSCH, Clemens, “Tarihte Anadolu”, *II. TTK.*, İstanbul 1943, s. 801-811

BRYER, Anthony, “The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 101-113

_____, “Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod’s *Works and Days*”, *The Annual of the British School at Athens* 81, London 1986, s. 45-80

CHARANIS, Peter, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century”, *A History of the Crusades*, Ed. Kenneth M. Setton, Philadelphia 1955, s. 177-219

_____, “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler”, çev. Melek Delilbaşı, *Belleten*, 48/191-192, Ankara 1984, s. 523-535

DARKOT, Besim, “Balkan” mad., *İA*, C. II. İstanbul 1977

DARKOT, Besim, “Anadolu” mad., *İA*, C. I., İstanbul 1977

DEMİRGİL, Demir, “X. ve XI. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunun İktisadi Düzeni”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 47, Ankara 1971, s. 47-50

DEMİRKENT, Işın, “Bizans”, mad., *DİA*, C. 6, İstanbul 1992

DUNN, Archibald, “The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 16, University of Birmingham 1992, s. 235-298

GEYER, Bernard, “Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 31-45

İNALCIK, Halil, “Balkan”, *EI*, I, Leiden 1979

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, “Anadolu” mad., *DİA*, C. III, İstanbul 1991

KARPAT, Kemal H., “Balkanlar” mad., *DİA*, C. V, İstanbul 1992

KAZHDAN, Alexander, “State, Feudal, and Private Economy in Byzantium”, *DOP* 47, Washington 1993, s. 83-100

KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Son Dönem Bizans Ekonomisi”, *Ekonomik Yaklaşım*, 3/7, Ankara 1982, s. 137-168

KODER, J., “Fresh Vegetables for the Capital”, *Constantinople and its Hinterland*, ed. Cyril Mango and Gilbert Dagron, Aldershot Cambridge 1995, s. 49-56

LAIYOU, Angeliki E., “The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 311-375

_____, “The Human Resources”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 47-55

LEFORT, Jacques, “Rural Economy and Social Relations in the Countryside”, *DOP*, 47, Washington 1993, s. 101-113

_____, “The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries”, *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002, s. 231-314

OSTROGORSKY, George, “Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the

Middle Ages”, *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Postan, vol. 1, Cambridge 1966, s. 205-234

RUNCIMAN, Steven, “Byzantine Trade and Industry”, *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. M. M. Postan, vol. II, Cambridge 1987, s. 132-167

SEGRÈ, Angelo, “The Byzantine Colonate”, *Traditio*, vol. 5, New York 1947, s. 103-133

TEALL, John L., “The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025”, *DOP* 13, Washington 1959, s. 87-139

_____, “The Byzantine Agricultural Tradition”, *DOP*, 25, Washington 1971, s. 33-59

TUNCEL, Metin, “Anadolu” mad., *DİA*, C. III., İstanbul 1991

YÜCEL, Erdem, “Bizans Tarihinde İkonoklazm Akımı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/3, İstanbul 1970, s. 71-74

EK I

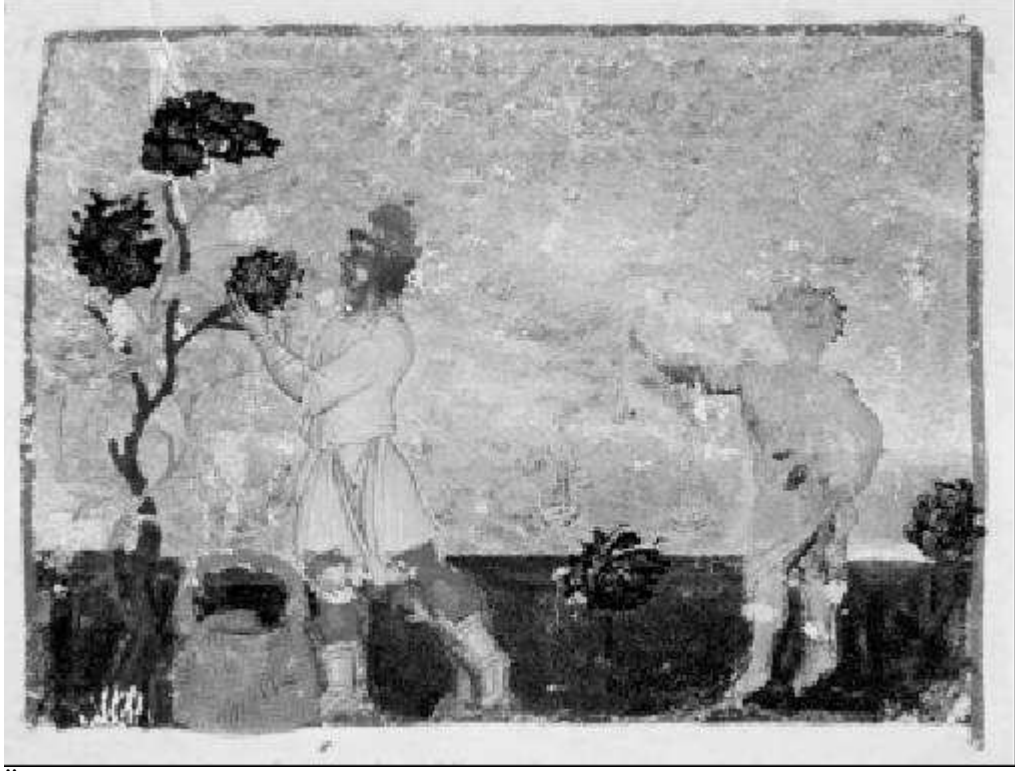
EK II

Zengin adam savurgan kahyasını azarlarken

(NOT: EK II, III, IV, V ve VI Jacques Lefort, "Rural Economy and Social Relations in the Countryside", *DOP*, 47, Washington 1993; EK VII, VIII ve IX Anthony Bryer, "The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools", *EHB*, Ed. Angeliki E. Laiou, vol. 1, Washington 2002 adlı makalelerden alınmıştır.)

EK III

Üzüm hasadı

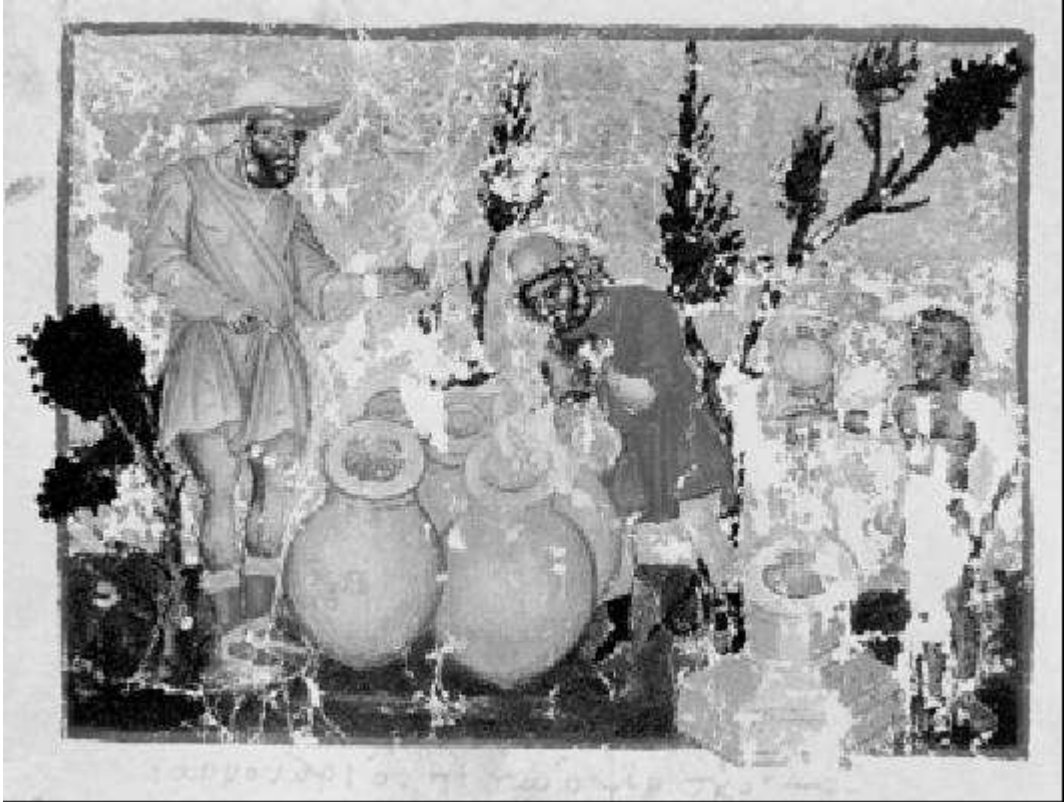

Sabanla toprağı sürme

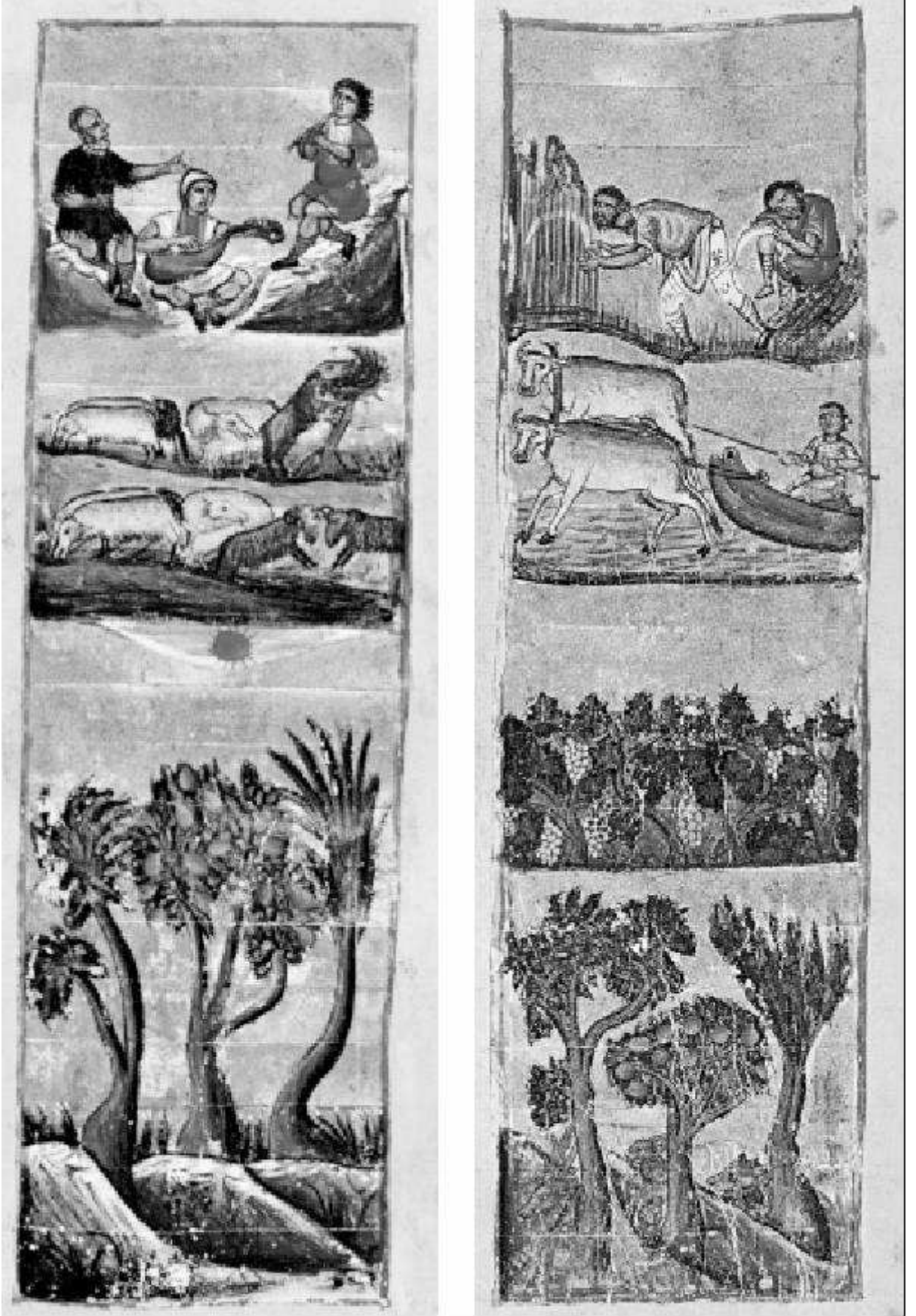
EK IV

Budama

Şarap taşıma

Bitkiler ve zirai emek

EK VI

Tohum ekme

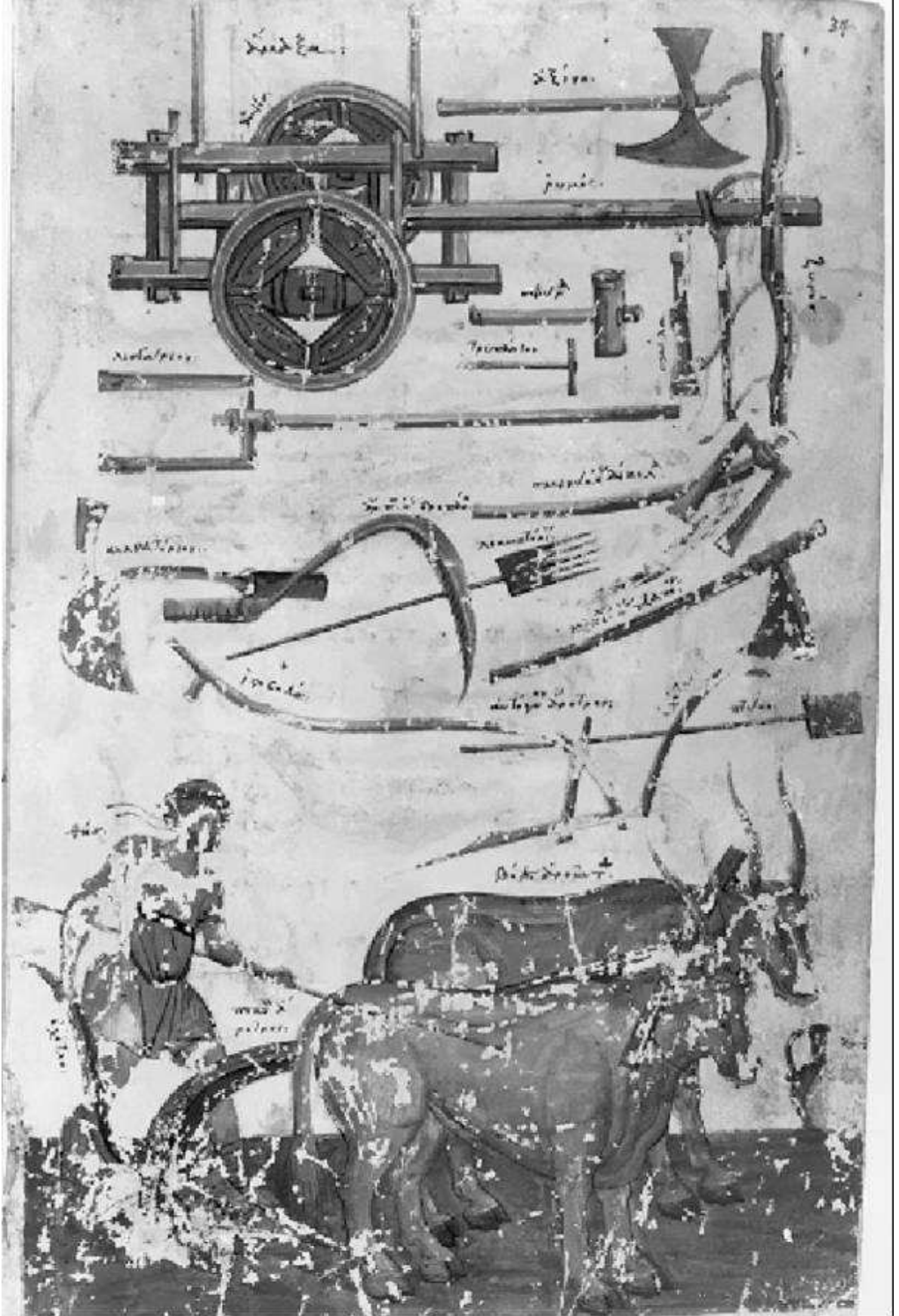

Hasat

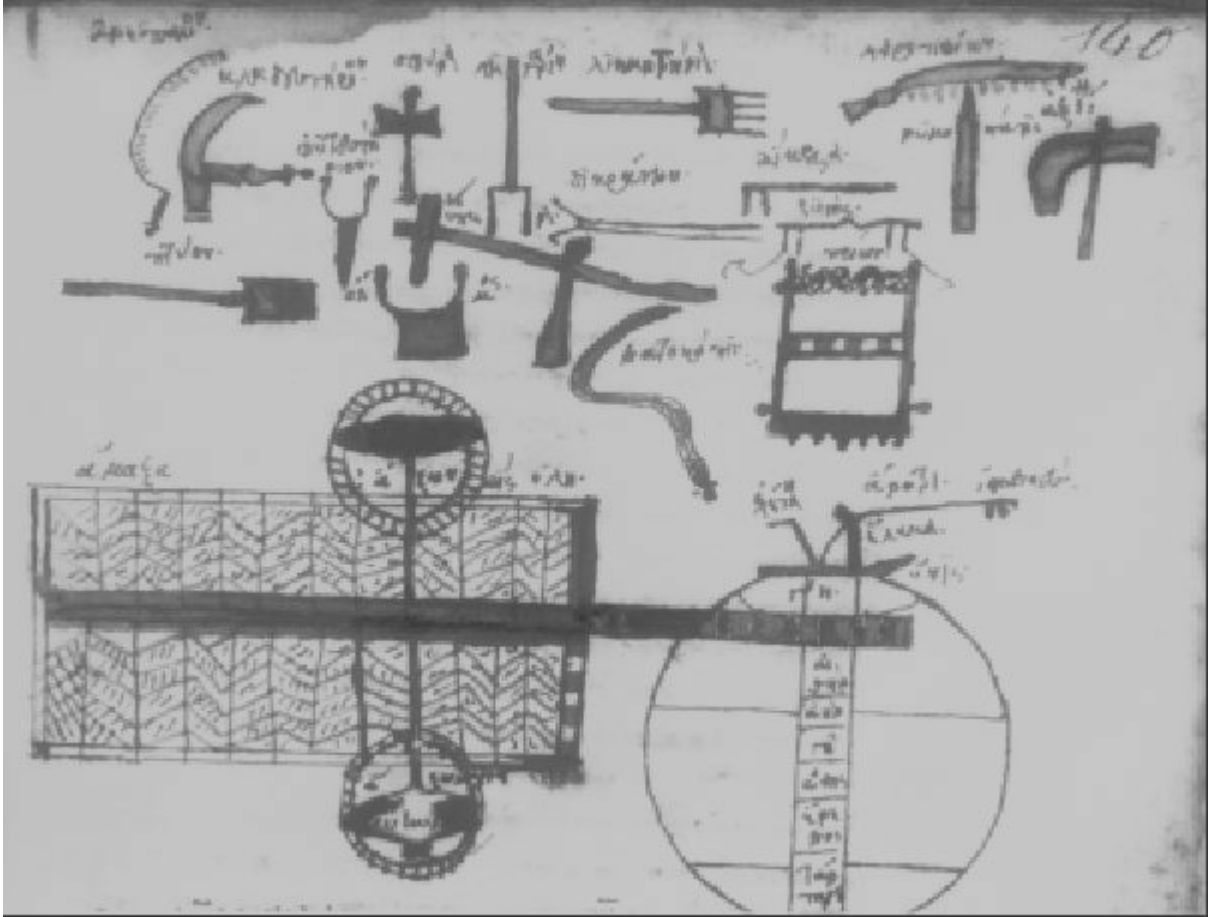
Bağda çalışan işçiler

EK VIII

Bizans sabanı ve diğer aletler

EK IX

Zirai aletler

ÖZGEÇMİŞ

Elazığ'ın Maden ilçesinde 1978 yılında doğdum. İlk ve orta öğrenimimi burada tamamladıktan sonra 1998 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdim ve 2002 yılında mezun oldum. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Genel Türk Tarihi Anabilim dalında yüksek lisans eğitimime başladım.